

PAPA MAMA

UYWAYMANTA

Papaqa llapan runap mankan hunt'achiqmi

tarea

Papa Mama uywaymanta sutichasqa qillqasqa mayt'uqa "Niraq niraq kawsaypi yachaykunamanta" kallpachaypim Qusqu suyupi paqarimun. Tarea Asociación de Publicaciones Educativas sutiyaq huñusqam Noruega Mama Llaqtamantaraq HeiVerdenpa yanapakuyinwan paqarichimun.

May llaqtakunapichus qhichwa simitaqa qhari warmi irqichakunapas, tayta mamankupas, huk ayllunkunapas rimayninkupi kawsachichkankuraq chaykunapaqmi kay mayt'uqa paqarimun. Chayraykutaqmi qhari warmi wawakunapas, tayta mamankupas, huk ayllunkunapas kay qillqasqa mayt'utaqa ñawinchanankupunitaq; kaqtaq qhari warmi yachachikunapas, qhichwa simi rimaq runakunapas, kay Perú Mama Llaqtap hatunkaray simin yachay munaq llapan runakunapas kay qillqasqataqa apaykachanankupunim.

Kay qillqasqaqa Qusqu Suyupi iskay simipi, iskay kawsaypi yachachinakuymanta yuyasqakuna hunt'akunantam yanapayta munan; chayraykutaqmi runa siminchiktapas, runap yachaynintapas, kawsaynintapas kallpachantaq, chay simi apaykachakunantapas mañakullantaq.

Llamk'amuqkuna:

Paqarichiq: **Nonato Rufino Chuquimamani Valer**

Willakuqkuna (Yachaqqkuna): **Yolanda Apaza Quispe, Valentín Ccasa Champi, Emilia Condori Ramos, Melquiades Cruz Paucar, Alberto Huahuasoncco Palomino, Benancio López Saraya, Ramón Mamani Condori, Aurelio Mamani Palomino, Felicitas Muñoz Espinoza, Dionisio Quispe Maqqi, Felicitas Quispe Puchu, María Salome Condo y Matilde Taco Ttica**

Tapukuq, uyarimuq, qillqaqqkuna: **Margarita Cáceres Quispe, Luciana Calsi Apaza**

Yachachikunawan yachakuqkunawan chaninchaq: **Enrique Riveros Yábar**

Siq'isqakuna ruraq: **Joel Choque Tomaiconza, Jorge Colque Choquemaque, José Manuel Cusipaucar Vilca, Marleny Pacheco Huañac** (8, 9, 18, 23, 25, 27, 28, 30, 31, 35, 36, 44, 45, 46, 47, 48, 51, 57, 59, 60, 62, 64, 66, 69, 70, 71 uyakunapi), **Saúl Ponce Valdivia**

Fotokuna hurquq: **Carmen Gladis Alosilla Morales** (21, 22, 40, 41, 42, 43, 49, 52, 53, 56, 68, 72, 73 uyakunapi), **Nonato Rufino Chuquimamani Valer** (7, 10, 14, 16, 17, 19, 26, 29, 32, 33, 34, 54, 55, 63, 67 uyakunapi), **Enrique Riveros Yábar**

Ñit'inapaq wakichikuna: Saqra Comunicaciones y Cultura S.A.C.

Qillqasqa ñit'imuq wasi: Tarea Asociación de Publicaciones Educativas. Parque Osos 161, Pueblo Libre.

Qallariypi ñit'iyin: 100 qillqasqa mayt'ukuna
Rimaq llaqtamanta 2015 watapi kantaray killapi

BIBLIOTECA NACIONAL DEL PERÚpi 2015 watapi 14017 yupayniyuq waqaychasqa.
ISBN: 978-9972-235-57-3 yupayniyuq.

Kay ñit'isqamanta:

© **Tarea Asociación de Publicaciones Educativas**
Parque Osos 161, Pueblo Libre. Lima 21, Perú
Waqyanankuna: (511) 424 0997. Fax: (511) 332 7404
Chaskinan: tarea@tarea.pe
Willakuq uyan: www.tarea.org.pe

Kay qillqasqamanta phatmallantapas, llapantapas apaykachayta munaspaqa, rurallawaqmi; ichaqa churanaykitaqmi maymanta hurqusqaykitaqa.

Kay qillqasqapi rikhuriq yuyaykunaqa manam rurachikunap yuyayninpunichu, aswanpas qillqaqkunaptam.

Brot
für die Welt

Kay ukhupi

3

- 5 QALLARIY SIMI
- 7 ¿Imataq papari?
- 8 PAPA MAMAWAN WATANTIN UYWANAKUY
- 10 Mikhuykunap chanin kasqan
- 11 P'itikiña sipasmanta (iñiy)
- 13 Papamanta musuq willakuykuna
- 15 Papamanta musuq willakuykuna
- 16 TARPUY ÑAWPAQTA: llamk'anakuna
- 18 Chakra allpa pichay
- 19 Papa llamk'anapaq pacha qhawarikuy
- 20 Rarqa llamk'ay hatun faena
- 21 Rarqa hurqumuypaq quwi kankay
- 23 Chakway
- 25 Yapuy
- 26 Sanampakuna qhaway
- 28 Kharmu mikhuy
- 29 Hatun tarpuypi pacha mama waqyarikuy
- 30 Papa tarpuy
- 31 Tarpuyta tukurquspa (takiy)
- 32 Qanchi suyuchapi imaymana rikch'aq papakuna
- 33 Niraq niraq papakuna uywaymanta
- 34 K'intukuy
- 36 Maway papa tarpuy
- 37 Waka masapas, runapas mink'akuy

- 38 Muhu churay
- 40 Merienda mikhuy
- 42 Sara hak'umanta thiqtisqa
- 44 Tarpuy qhipaman – papa qarpay
- 45 Papa hallmay
- 47 Pukllaypi papa watukuy, chakra muyuy
- 48 Papa allinku rutuy
- 49 Papa a la huancaína wayk'uy
- 50 Aymuray: papa allay
- 52 Wathiya mikhuy
- 54 Papakunaqa hampikuqmi kasqaku
- 56 Ch'ñuqa kaykunapaqmi allin kasqa
- 57 Ñusa papamanta mikhuy
- 58 Kukuchimanta
- 60 Aymuray qhipaman: papa akllay
- 61 Papa taqiyamanta
- 63 Muraya ruraymanta
- 64 Aquyraki kawsasqamanta
- 65 Qhachun waqachiq papamanta
- 67 Ch'uñu ruraymanta
- 68 Ch'ñu lawa wayk'uy
- 69 Chhalaymanta
- 70 Papa qhatuymanta
- 71 Aquya mama
- 72 Papayuq surq'an uchu
- 73 Kisu achrisqa tunta phasi
- 74 Musuq simikuna

QALLARIY SIMI

Kay Perú Mama llaqtapiqa mana ancha tarikunchu ñawpa hampina wasikuna. Manataqmi chaykunamantaqa rimakunpaschu. Rikukun, rimakun pukarakunamanta, chakakunamanta, qullqakunamanta, pata patakunamanta, quchakunamanta, waru warukunamanta, awaykunamanta, sañu mankakunamanta, quri qhuyakunamanta, qullqi qhuyakunamanta, saramanta, kinuwamanta, papamanta, quwimanta, llamamanta, wik'uñamanta; ichaqa manataqmi pirqasqakuna ukhupi hampina wasikunamanta uyarikunpaschu, rikukunpaschu.

Chayri, ¿imaraykutaq kanman karqan?

Inkakunaqa pisitapascha ari unqunkuman karqan.

¿Imaraykutaq pisitari unqunkuman karqan?

Inkakunaqa allinta ari mikhuq kasqaku. ¿Achkata? Manapascha ari, ichaqa chanintataq, allin wakichisqatataq, hap'ikuq niraq niraq mikhuykunatataq.

Chanin mikhusqankutari, ¿maymantataq yachanchik?

Ñawpa machu payakunap
tullunkunapas, uma tullunkunapas
kachkanraqmi, chaypim kirukunaqa
hunt'asqa rikukun; kay p'unchaw
runakunap kirunqa
wawamantaraqmi
muchharqakapun, chayri,
¿imaraykutaq? Kunan qhipa
wiñaykunaqa mana ari allintañachu
mikhunchik, chayraykutaqmi
kirupas hut'u, ukhunchikpas
sinchita unqun.

Chayri, ¿imataq rurana kanqa?

Ñawpa machunchikkunap

mikhusqanman, ñawpa
awichanchikkunap
wayk'usqanman ari kutinanchik.
Paykunap ñawpaq mikhusqanta
mikhunanchik, ichaqa musuq
mikhuykunawan wakichispa,
chaywanmi allin kawsaytaqa
tarisunchik.
Ñawinchachkankim huk
qillqasqata; chaykunaqa
qanchismi, anti llaqtakunamanta:
kinuwamanta, saramanta,
papamanta; yunkamantataq:
kukamanta, rumumanta,
kaphiyanta, kaqtaq misk'i
rurukunamantapas. Kaypiqa
yunkatawan, antitawan ari
mikhuyninpi huñusunchik;
chaymantataq iskay kallpayuq
kasunchik.

Kallpayuq kananchikpaqpas,
unquykunamanta
amachakunanchikpaqpas kay
qillqasqakunata ñawinchayta
qallarisunchik; yuyay
qarakusqanta umanchikpi
hap'ispa wayk'ukusunchik.

¿Imataq papari?

Papaqa runap tarpusqan yuram. Papaqa uywawanchik 7 000 wata ñawpaqmantañam. Yaqapas 5 000 kuraq niraq niraq papakuna riqsikunman. Wakin yuraqa runap wiqawninkamapas wiñanmanmi. Papaqa Titi Qaqa Quchap qayllankunapim paqariq kasqa. Papataqa 1 800 thatkimanta 4 200 (msnm) thatkikama mama quchap wichayninpi tarpuyta atinchik. Papaqa niraq niraq kay Mama Llaqtakunapim wiñasqa: Perúpi, Boliviapi, Ecuadorpi, Argentinapi, aswanqa Rusiapi, Chinapi. Mama Llaqtanchikmanta ari tiqsi muyuntinman ch'iqin.

Papari, ¿imapaqtaq allin?

Papap saphinqa mikhunapaq allin. Papaqa mana “llapan runap mankallantachu hunt'achin”, aswanpas hak'untam mikhuqkunaman qun. Papakunap hak'unmi ukhunchiktaqa llamk'achin, chayraykum papataqa mikhunanchikpuni. Hak'ukunata mana mikhuptinchikqa ukhunchik manam llamk'anmanchu; ¿chayqa hatun llakichus kanman? Chaymantapas wakin papaqa hampim kallantaq; chayraykutaqmi “Papa Mama” nillanchiktaq.

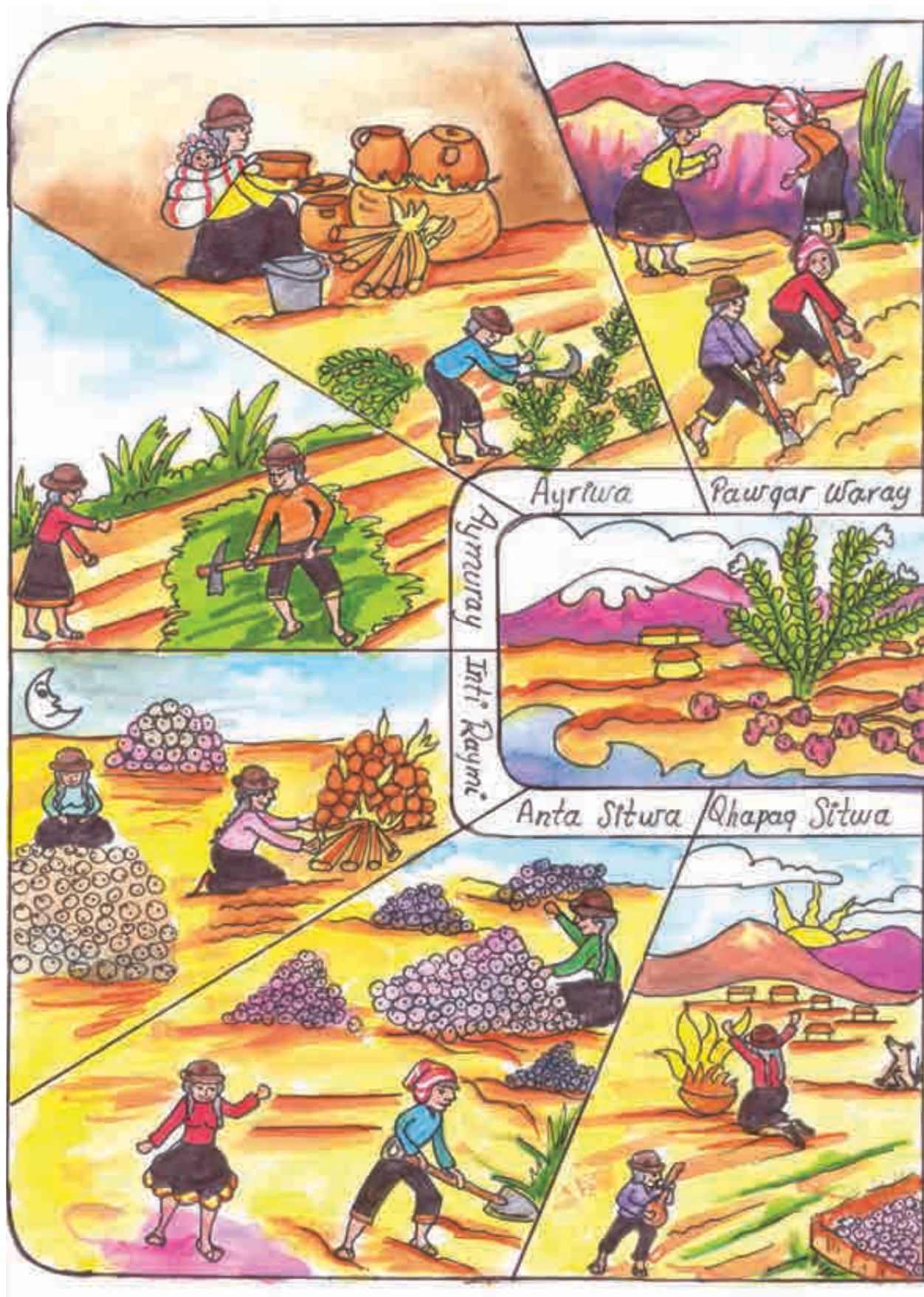
Papatar, ¿imakunapitaq mikhuyma atinchik?

Ima mikhuymapas papayuytapuni mikhunchik. Qhulla papataqa kaltupipas, wayk'upipas, wathiyapipas, thiqtisqatapas, ch'aqisqatapas, kutasqatapas; ch'uñusqatapas, phasisqatapas, murayasqatapas mikhuymaqa atillanchikmi. Wakinqa hankupas hampim. Kay p'unchawkunaqa t'antatapas papa kutasqawan yapaspa rurachkanku, kaqlataq ñukñu hak'ukunatapas, machanakunatapas, k'askachinakunatapas rurankupuni; mana runallapaqchu, uywakunapaqpas.

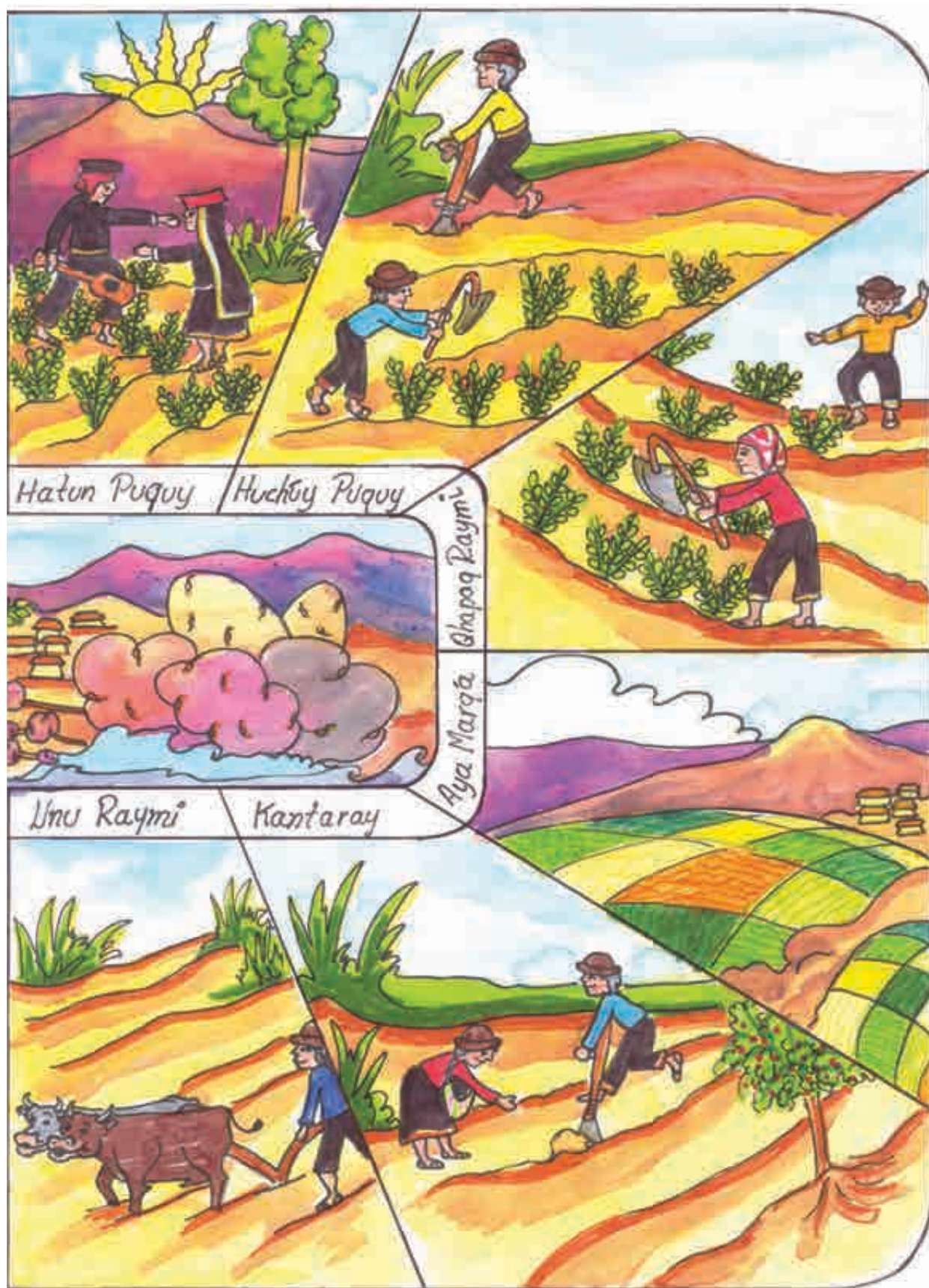
Papaqa uywakuq, munakuq, unquykunamanta hark'akuq, yarqaymanta qispichikuq; chayraykutaq papataqa uywallasuntaq, mikhullasuntaq; uywaytapas wawanchikkunaman yachachisunchik.

PAPA MAMAWAN WAT
watapiqa kayhinatam r

8

ANTIN UYWANAKUY
unawan uywanakuyku

Mikhuykunap chanin kasqan

Ñawpaqqa yaqa riqsisqanchik rurukunallata riki mikhurqanchik, kunanñataqmi karu llaqtakunamanta apamusqa mikhuykunatapas rantillanchiktaq. Chaqrusqa mikhuykuna apaykachayqa allinmi, chaywanmi ukhunchikqa allin kallpachasqataq, hunt'asqa kallpachasqataq kanqa. Allin wakichisqa mikhuykunaqa unquykunamantapas ukhunchikta hark'anmi.

Ñawpaqmantaraq llaqtanchikkunapiqa yaqa kikin mikhuykunallata niraq niraqta wayk'uspa mikhusqanchik. Mama sarataqa chuqllu t'impupi, lawapi, mut'ipi, hamk'api, chayrupi, humint'api, aqhapi, hukkunapi ima mikhunchik; kunan qhipakunaqa saratapas imaymanapi mikhullanchiktaq, kanmanmi apipi, p'asanqallapi (manápi), hukkunapipas. Saratapas huk rurukunatapas imapipas mikhullasunchik, chayqa kachun kallpayuq kananchikpaq, kaqtaq unquykunamanta amachawananchikpaq.

Sapanka allpapipas chay kikin allpapi ruruq mikhuykunatapuni mikhunanchik, chaymi unquykunamantaqa ukhunchikta hark'anqa. Kinuwatapas q'umirpiraq raphichankunata mikhukun, chaymantaqa qhulla chuklluchantapas mikhukullantaq; aswanqa lawapi, p'isqipi, k'ispiñupi, kaltupi, apipi ima mikhukullantaq, aqhatapas rurakunmi. ¿Imaraykutaq chay mikhuykunatari qunqapuchkanchik? Yaqachus qilla kaymanta kanman. Icha ¿sasachaspachu?

Kinuwa huqariyqa tumpa sasa. P'isqipaqpas sarunaraq, wayrachinaraq, mayllanaraq. Lawapaqqa harwinaraq, thullkinaraq, wayrachinaraq, qhunanaq chaymantaraq wayk'una. Ichaqa chay mikhuyqa tullunchiktapas, kirunchiktapas allin ch'ilatam uywaq, iskuyuqqa aswanraq kanpas.

Ichaqa uywasqanchik mikhuykunapunim allintaqa hap'iwanchik, wiksanchiktapas allinta hunt'an. Chayraykutaq chakranchikmantapuni mikhunanchikqa.

P'itikiña sipasmanta (iñiy)

Nonato Rufino Chuquimamani Valer
1992

Huk llaqtapis huk ayllu runa tiyaq kasqa. Chay ayllupiq uyllallatas michinku chakraqa manas kanchu.

Chaysi huk ch'isi:

- ~ ¡Taytáy! ¡Mamáy! Qurpachariwayku - nispa iskay Sipas chayasqa.
- ~ ¿Pitaq, maytaq kankichikri? ¿Maymantataq hamuchkankichikri? - nispas wasiyuqqa chaskin.
- ~ Papa ayllumantam kayku. Mamaykuqa P'itikiñam, tataykutaq Puka Lumu - nispas sipaskunaqa kutichikunku.
- ~ Qamkunaqa chinkaspacha riki purimuchkankichik - nispas wasiyuq warmiqa rimarqullantaq.
- ~ ¡Manam chinkachkaykuchu! Mamaykum wakcha runata khuyapayaspa "wakcha masinchikta waturqakamuychik" nispa kachamuwanku - nispas sipaskunaqa kutichinku.

Kay aylluqa tukuy sunqunwansi chay sipaskunata chaskin; chaymantas mikhuykuspanku musuq wasipi, paqucha qarakunata mast'aspa, musuq llikllakunawan qataykuspa qurpachasqa.

Qhipantin paqarintaqsi chay sipaskunaqa mana kapusqachu. Musuq wasipiqqa iskay llikllapi papallas hunt'a watarayachkasqa.

- ~ ¿Maytaq chay Sipaskunari? ¿Imataq kanman karqan Sipasman rikch'akuq? ¿Papachu karqanpas? - nispas mancharisqaraq qhipanku.

Chay wasiyuq runaqa ayllu masinkunatas waqyachin ; chaymantas lliklla q'ipikunataqa paskaspa qhawaykunku. Chay q'ipikunapiqa: P'itikiña, Puka Qumpis, Wayru, Qhachun Waqachi, Quwi Sullu, Khuchu Aka, niraq niraq Lumukuna, Q'iwillu, llapan niraq rikch'aq papakunas watarayachkasqa.

Qhipamanqa llapankus chay papakunata rakinakuspa:

- ~ ¡Allinpuni, allinpuni! ¡Apukuna, riqsikuykim! - nispas runakunaqa much'aykuspa much'aykuspa papakunataqa chaskikunku.

Chay p'unchawmantas papa mamataqa chay ayllupi yanapanakuspa, tukuy sunqunkuwan khuyaspanku wawankutahina uywanku.

- ~ Kay papataqa anchata yupaychaspa uywakuni. Payqa ñuqatapas, wawaykunatapas anchata khuyaspam uywawanku, mikhuchiwanke - nispas huk sapan warmipas papataqa uywan.

Qurpachakuq
runatapas, ima
mañarikuq runatapas
tukuy sunqunchikwansi
chaskinanchik; ima
mañakusqantapas
haywarina,
chaymantañas
apukuna achkanpi
kutichiwanichik.

Chaytam yuyaq runakuna rimakun.

Papamanta musuq willakuykuna

La papa, legado del Perú al mundo

La papa o patata, de nombre científico Solanum tuberosum, tiene una antigüedad de ocho mil años y fue domesticada por pobladores de Perú que vivían en las proximidades del lago Titicaca, el más alto del mundo, en la frontera con Bolivia. La papa es el principal alimento en Cusco con la cual se elaboran diversos platos siendo también consumida sola, con rocoto o ají. Se sirve un plato lleno de papa con cáscara y cada comensal pela y come sus papas. De la misma forma se sirve para acompañar las sopas

www.slideshare.net/.../la-papa-legado-del-per-al-mundo.

Arí, kay Perú Mama Llaqtapiqa achka niraq niraq papakunata uywanchik, kaqtaq paypas uywallawanchiktaq; chaypachaqa papawan runawanqa iskayninchik ari uywanakunchik. Kay pacha qallariypiqa papapas runas kanman kasqa.

Huk papakunam kan "qhini" sutiyaq; kaykunataqa wayk'upi sapallanta mikhuysa atinchik. Huk sutiya "misk'i" papa; chay ukhupim tarikun: p'itikiña, puquya, khuchi aka, quwi sullu, qhachun waqachi, wayru, qumpis, lumukunapas. Huk t'aqapitaqmi kallantaq "ruk'i" sutiyaq. Kaykunataqa "hayaq" papa nillankutaqmi; chay ukhupim tarikun: ukukuri, hatun ruk'i, mulluwinku, hukkunapas. Kaykunataqa wayk'upiq ch'aquyuqtapas, kisuyuqtapas, aychayuqtapas mikhuna; sapallanqa ancha hayaqpunim; ichaqa tunta ruranapaqpas, ch'uñu ruranapaqpas ancha allinpunim.

Papaqa chiri, ch'uñutaq q'uñi; chayqa iskaynintapuni mikhunanchik, chaymi ukhunchikqa allin kanqa. Papataqa wayk'upipas, kaltupipas,

thiqtisqatapas, wathiyasqatapas, kankasqatapas, hak'uchasqatapas mikhuyta atillanchikmi. Kaqtaq ch'uñutapas, murayatapas, tuntatapas ruraspaqa phasipipas, lawapipas, ch'aqisqatapas mikhukullanmi; ichaqa kachichayuqtapunim.

14

Papaqa mana pantaymi, kunanqa tiqsi muyuntinpim mikhukun.

Papamanta musuq willakuykuna

La papa, alimento saludable

Actualmente la mala información acerca de los carbohidratos y su infundada conexión con el sobrepeso han logrado que muchas personas dejen de consumir alimentos saludables, energéticos y llenos de nutrientes como en este caso la papa. Si bien el exceso de carbohidratos refinados, azúcares y alimentos procesados sí puede ocasionar sobrepeso y enfermedades metabólicas, en cantidades adecuadas y sobre todo en su forma natural (sin refinar) no solo son saludables si no indispensables para el correcto funcionamiento del organismo.

Más vitaminas, minerales y nutrientes: La papa es la manera más económica de obtener niacina, vitamina C, potasio y hierro.

Los carbohidratos no engordan: Son la fuente principal de combustible y energía para nuestro cuerpo. Los carbohidratos que nos brinda la papa son clave en una dieta balanceada.

Fuente del artículo: <<http://diariovoces.com.pe/7129/la-papa-alimento-saludable>>

Hawa llaqtakunapi tiyaq runaqa sapa p'unchawmi ch'isin paqarin papata mikhun; chayrupiña, wayk'upiña, wathiyapiña, thiqtisqataña, ch'uñupiña, uchupiña, huk mikhuykunapipas. Kay runakunaqa manataq wirapaschu, manataq wiksasapapaschu kanku. Papaqa mana wirayachikuqchu; aswanpas ukhunchikman llamk'ananpaq hak'ukunata qun.

TARPUY ÑAWPAQTA: llamk'anakuna

Tarpuy pacha qayllachamuptinqa ñawpaqta llamk'anakunataraq ruraykupas, allinchaykupas.

16

*¿Ima sutiyuq llamk'anakunataq papa llamk'aypiri apaykachakun?
¿Imatataq sapankawanpas ruranchik?*

Ñuqaqa Chaki takllam kani. Qhariqa ñuqallawanmi qhari, chakmaypiqa iskayniykum huklla kayku. Kurkuyqa qiwñamantapas, kiswarmantapas, qhichwapi wiñaq sach'amantapas; sinqaytaq q'illaymanta; ñuqaqa allin t'iqisqam llamk'ani. Papa chakrapim ñuqaqa aswan yanapakuni. Ch'ampata munaspaqa mink'akuwanki.

Ñuqaqa Quranam kani. Umayqa p'allta q'illaymanta, chupaytaq k'ullumanta. Qharipas, warmipas munallawanmi, ñuqa paykunataqa mikhuykuna quraypipas, hallmaypipas, q'awaypipas yanapani. Llamk'asqayku allin kaptinqa qharikunapas ñuqata qhiwiykukuspam tusunku. Ñuqawan tusuptiykiqa chakraykipas allintam rurunqa.

Ñuqataqa Rawk'ana nispam sutiyawanku, chaywanpas phiñakunichu. Chuntayqa q'illaymanta, kutichaytaq sinchi k'ullumanta. Ñuqaqa papa allaypipas, qura takaypipas yanapakunipuni. Imataña tallmayta munaspaqa mink'akuwanki; wathiyaypiqa maskasqaraqmi kani.

Ñuqataqa chhurunasapa kaptiymi Piku niwanku. Chhurunaykunaqa iskaymi, ichaqa mana kaqkamachu. Huchayuqtaqa allarquni, hukkunatataq q'allarquni; chaypunim llamk'ayniy, huchayuqqa ñuqa apaykachaq. Runaqa unu pusamuymantas, papakuna allaymantas, mayqan chakramantas rikranpiraqmi q'ipikuwan.

Ñuqaqa llikllam kani; q'aytumanta awasqapas, siq'amantapas. Ñuqam qharitapas, warmitapas ima munasqantapas apaysinipuni, ñuqa mana kaptiyri, ¿imapitaq warmikuna wawallankutapas q'ipinkuman? Qharipas, warmipas ñuqawan kuskapuni tusunku; chayri, ¿manachu kusikuyman?

Chakra allpa pichay

Chakra allpatari, ¿pichanawanchu pichana?

18

Pawqar waray killapi tawa pacha illarimuyta chakraman rispa pusaq pacha tutamantanta chayraq chayachkayku. Chayaspaga samariyku, allinta kukata akulliykuspataq musuq allpata, pichqa wata samasqa allpamanta ruminkunatarraq pallayku. Ichhuntapas, ima qurankunatapas atispaga hurquyku. Kay llamk'aymanqa chaki takllatapas, rawk'anatapas, pikutapas apaykupun; chaykunawanpuni chakra allpataqa pichayku. Siwara chhalla q'upakunatapas t'ankarwan pichayku.

Ñawpaqtaqa qhawarisqayku allpapi iskay masapaq chimpuyku; kimsa pachak thatkita munayta kancharquyku chay chapakusqayku allpata. Pallasqayku rumikunatataraq tawantin iskinakunaman sumaqta huñuyku; q'usñichikuykutaq ch'aprakunawan.

Chakra allpa pichaymanqa wasimanta aylluntin puralla irqikunantin riyku. Mikhunaykupaqqa quqawta aparikuyku. Kay chapasqa allpapiqa iskay pacha sukhakama llamk'aspa ña kutirimpuykuña wasiyku karu kaptin.

¿Imaraykutaq chakra allpatari pichqa wata samachinkichik?

Chakra allpa pichaq purispari, ¿imakunatataraq aswan hurqunkichik?

Chakra allpamanta ruminkunata mana hurquptiykichikri, ¿imanantaraq?

Papa llamk'anapaq pacha qhawarikuy

Papaqa "Aquya Mama" nisqam kallantaq. Payqa warmiman rikch'akun, uywawananchikpaqmi payqa kawsan; chayraykutaqmi papaqa munallantaq yanapanata, munayta qhawarinata, mikhuchinata, upyachinata, rimapayanata ima. Pacha Mamap sanampankunataqa qhawachkanallam chakra ruranapaqqa. Pacha Mamam tukuy imatapas "qillqasqatahina" rikuchiwanichik; chaykuna qhawaytaqa qhipa wiñaykuna qunqachkanchikmi. Chay ukhupim willawanchik tarpuy ñawpanapaqpas, chawpipi tarpunapaqpas, qhiparinapaqpas. Kaqllataqmi paray watachus ch'aki watachus kanantapas. Hukkunaqa yachanku papa watachus, sara watachus kanantapas. Runaqa huk kawsaqqunawanpas rimanakunchikmi; uywakunawanpas, yurakunawanpas, mayuwanpas, quchawanpas, parawanpas, apukunawanpas.

Quya raymi killapi muña allinta t'ikan chayqa papa tarpunaña; qantuta t'ikamun chayqa papa allinta wachananpaq; mayu laqu qumir unu patapi tuytun mast'arikuspa chayqa papapaq allin wata kananpaqmi. Hawaq'ulla t'ikan wichayman chayqa lumakunapi allin papa kananpaq, chawpipi t'ikan chayqa wayq'ukunapi papa allin kananpaq, urayninpi t'ikan chaytaq pampapi papa allin kananpaqmi. Layup saphin iskayman urayninman p'akikun chayqa allin kuhichu kananpaqmi. Kapulí allinta t'ikamun chayqa papa mana kananpaqmi, kapulí mana kanchu chayqa papa allinpuni kananpaqmi.

Rarqa llamk'ay hatun faena

¿Imapaqtaq rarqatari llamk'anku?

20

Inti Raymi killapim kamachikuq Teniente Gobernadorqa huk yanapaqnintin sapanka wasinta willakuspa purimun. Qillqasqa mayt'upim nin: "Mana sayamuqkunaqa iskay chunka sulistam haywananku" nispa. Ñawpaq p'unchawmantaraqmi unupas Willka Mayumanta ch'aki wichq'akamun.

Kikin llamk'ana faena p'unchawtaqa pacha illariymantaña pututuwan waqyakamun; runataq pikuntin, palantin, luruntin, takllantin faenaman sayarinku. Chay llamk'aypiqa irqikunatapas, warmikunatapas mana chaskinkuchu; chaypiqa qharikamalla llamk'anku; warmikunataq kamachikuq tenientep wasinpi warminta wayk'uyta yanapamunku. Kamachikuqqa hasut'intinmi runakunata qatimuntaq, llamk'achintaq.

Kuskan p'unchawtataq teniente gobernadorpa warmin huk warmikunantin meriendayta apamunku; chaytataq llapan llamk'aqkunaman qarawanku. Chaypim hamun: mut'i, uchukuna, aqha, trago.

Llamk'aqkunaqa kallpachaykukuspa kimsa pachakama rarqata pichanku; chaymantataq samapunku. Allin pichasqa rarqantaqa unu ari allinta hamunqa. Chay unuwanmi saratapas, hawastapas, papatapas, kinuwatapas, huk mikhuykunatapas qarpayku. Chay unuqa llusqsimun Willka Mayumanta. Rarqa pichasqamanta qhipantin p'unchawtaq kуска p'unchawmanta unuqa kallpawan hamunqa; chay unum ch'uyataqa pichanqa; chay qhipamanta runaqa qarpayta kachaykunku.

Unuqa mama rarqanta hamun, qarpaqkunataq allinta tupachinakuspa mama rarqamanta chakraykuman unuta pusayku. Yuyaywantaq, sumaqchatataqmi unutaqa luruwanpas, pikuwanpas, lampawanpas pusana. Unuqa pusayllamantam. Kimsa p'unchaw qarpasqamantam tractorwanpas, waka masawanpas yapuyku.

Rarqa hurqumuypaq quwi kankay

Kanan

- ~ Quwi
- ~ Ahus, kuminus, wakatay
- ~ Kachi
- ~ Asiyti
- ~ Uchu kuta

Ruraynin

1. Mankata unuyuqta t'impunanpaq q'uncha pataman churpuna.
2. Unu t'impunankamataq quwita hap'ispa kunkamanta t'ipina.
3. T'ipisqa quwita pampapi tumpallata chiriyanan.
4. Chiriyachkaptinqa t'ikawan quwikunata t'akaykuna: "Pacha Mama, amataq qallcharquwankichu, kasqallanta ari sayarparichipuwanki" nispa.
5. Unu t'impurquptinqa t'ipisqa quwita t'impuq unuman chakichanmanta hap'ispa kuskankama chapuna.
6. Chapuykuspañataq huk puruñaman hurquna, chaypitaq t'aqllaripa rinrimanta qallaripa suphunta lluch'ina.

7. Chayhina lluch'isqaña kachkaptin yapamanta t'impuq unuman umanmanta hap'ispañataq kutiykuchina. T'aqllarispataq puchuq suphunta lluch'ina.
8. Lluch'isqaña kaptintaq yapamanta unu t'impuman k'apkakunanpaq kutiykuchina, hurquspataq kuchilluwan thupapana.
9. Ñawpaqtaqa simintaraq kuchilluwan kichaspa maqchina, chaymantaqa sikintapas kuchuna. Qhipamantaq ch'unchullninkuna hurqunapaq wiksanta kichana.
10. Kukupintawan, surq'antawan hurquspa quwi aychataqa yawarchana, chaytataq ruphaychapi phaskichina. Chaykamataq ahusta, wakatayta, kuminusta kutana.
11. Kutasqa hampikunawan ukhunmanta llusina, hawanmantataq khuchi qarachaman rikch'akunanpaq kachiyuq limunchawan qhaquna. Chaymantaqa phaskichina.
12. Quwip siminmanta sikinkama k'aspi tisichata suskhuchina. Chaytataq ruphachkaq sansayuq q'uncha ukhuman sayachina. Q'unchap ñawinkunapas, punkunpas allin wichq'asqa kanan.
13. Kunkanta t'urpuspa chayasqanta yachanchik. Manaraq chayasqa kaptinqa sut'illa yawarraq llusqirgamun.
14. Hatun p'ukupi qarana: ulluku uchuta, lakawiti uchuta, arus phasita, tallarin wayk'usqata; patanmantaq huk chikan quwi kankata sarsantinta churana.

Chakmay

¿Imawantaq chakmankichikri?

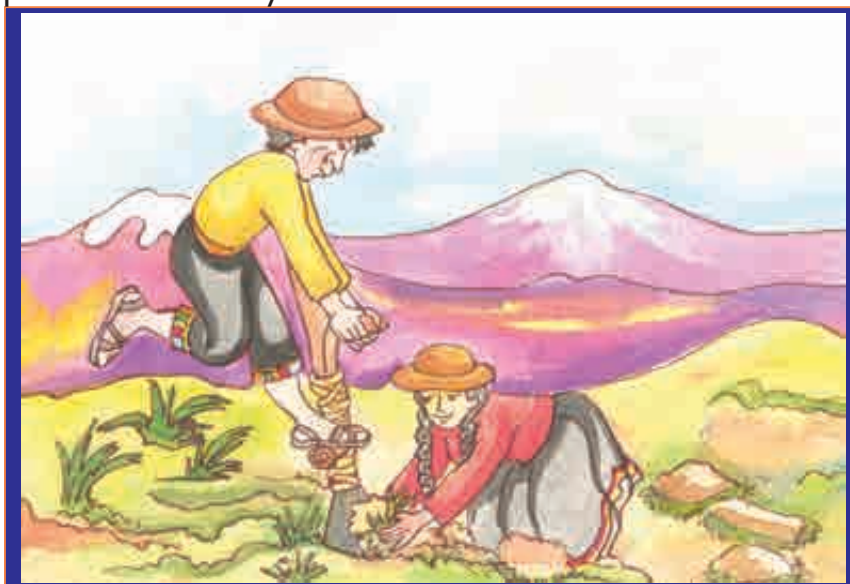
Ñawpaqqa chaki takllallawan chakmakuq. Ñawpaqtaqa qhatakunapipas, pampakunapipas papataraq tarpuq kayku, qhipachanmantaq chakmakuq. Rawk'anawantaq marukuq. Ñawpaqmanta chakmaypas kallaraqantaqmi. Chay llamk'aykunataqa aynipi ruraq kayku.

Kunanqa anta sitwa killapiraq qarpayku, pishka p'unchawmantaqa ch'akiriptintaq tractorwan t'ikrachiylku. Qasam allpataqa hak'uyachin, quratapas sipipun. Chaymantaña wachuchaykupas, wanutapas mismiyku. Chakra allpaqa pishka wata saman.

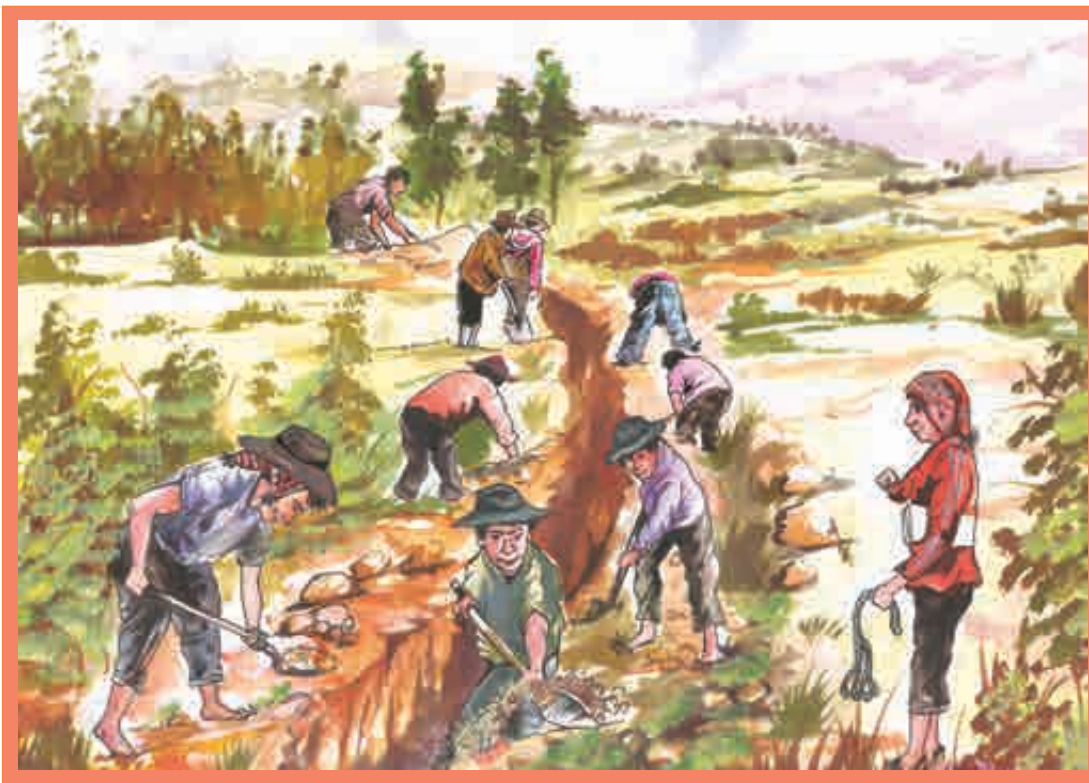
Punaniqqipa pawqar waray chawpi killamanta ayriwa chawpi killakama chakmayku. Chaypipas aynipi, mink'api chakmaysinakuyku. Ñawpaqqa aynillapi chakmaq kayku, kunanqa qullqimanta chakmaq hamunku. Qharim wiriwan hayt'an, huktaq ch'ampata aysan. Qhatakunapiqa waracha warachata llamk'ayku. Pachata qhawarikuspa ñawpariykupas, qhipariykupas chakmaypiqa.

Pacha illarimuytaña chakra patapi kukata k'inturikuspa hallpayku. Iskay qhari takllawan hayt'an, huk warmitaq t'ikrasqanku ch'ampata aysaspa wachuta ruran. Chaytaqa quya raymipipas, kantaraypipas tarpusaqku. Chakmay wachu patapi t'uquspa muhu papata churayku; qhipantin p'unchawtaq wanuta hich'ayku.

Chakmaypipas,
tarpuykipas kuskan
p'unchawta
chakrachikuqpa
warmin mink'akusqan
warmikunantin
mikhunata asnupi
q'ipimunku, ch'uñu
phasita, kaltup
kharmunta

q'ipimunku, kaltuntataq aysamunku. Chakraman chayaspaqa warmi munayta waqyan "achhuykarqamuychik mikhurikusunchuk" nispa. Chakrachikuq warmiqa kaltuta qaran, ch'uñu phasitataq wachu ukhuman mast'an. Yarqasqa chakmaqkunaqa mikhuyta kachaykunku. Tukurquspaqa unuta upyanku, qhipamantaq wakmanta kallpachakunku tukunankukama kukata hallpaspa, tragotawan upyaspa. Tukupasqa tarpuykama saqiykapunku.

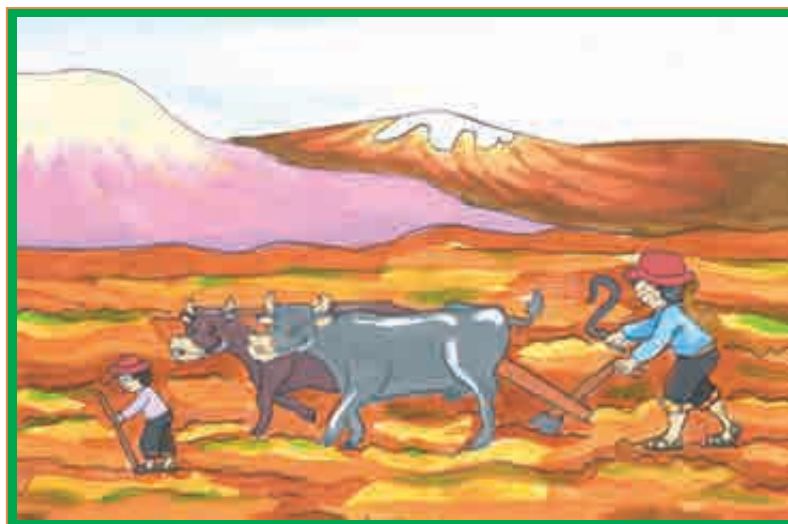

Yapuy

¿Imataq yapuyri? ¿Manachu kikin chakmay?

Chakmaypas, yapuypas chakra allpa wayayachiymi. Tractorpas, waka masapas, runapas chaki takllawan chakra allpata t'ikran. Aswanqa nisunman, tarpunapaq allpata wakichin.

Ñawpaq p'unchawkunamantaraq waka masa mink'akuqqa istallayuq, wutillayuq rina; chaymanhinataq imapas wakichikunapaq. Yapuy p'unchawtaq tutamantaña chakra allpa patapi k'inturikuspa kukata akuliyku, chaymantataq waka masata watayku. Asllatawanqa yapuyta qallariyku. Waka masata huk hatun irqipas, huk warmipas pusan, "kayman, kayman" nispapas; "k'uchuman, k'uchuman" nispapas pusan. Wachu aysayta tukuspataq "wilta, wilta" nispa kutiykuchimun. Waka masa mana utqaytachu puriptinpas, q'iwi q'iwita puriptinpas, taklla hap'iq runa wakataqa sikinmanta hatun k'aspinwan chhukurparin. Allpaqa allinta hak'uyan waka masa kimsa kuti t'ikraptin. Kuskan p'unchawtaqa merienda hamun. Chakrachikuqpa warmin kay mikhuykunata qaran: ulluku uchuta, sara phata uchuta, sara hak'umanta thiqtita, pirihilniyuqta, t'akapayuqta, siwulla sarsayuqta, mut'ipas kan. Yapuqkunaqa muyupi tiyaykuspa mikhuyku; llamk'aqkunaqa imaymanamanta rimankupas, chansakunkupas. Mikhunaykukamaqa waka masatapas paskaspa chhallata mikhuchiyku, unutas upyachiyku. Mikhuyta tukuspaqa ñuqaykupas aqhata upyayku, kukata hallpayku. Chaymantaqa llamk'aq sayariyku. Wakap mana chayasqan kantunkunata chakmayku. Chaymantaqa wakata wasinman apapunku, 60 sulis qullqitataq llamk'asqanmanta runanman qupunku; chayqa hatun rimanakuypi yuyaychasqaña. Allpaqa tarpunallapaqña qhipan.

Sanampakuna qhaway

Uywakunapas pachamantaqa chakra ruraqman willanmi.

Uwiha hatunta uchhaptinqa papa allinta wachananpaqmi. Ch'usullata uwiha akaptinqa papaqa pisillatam rurunqa.

Taruka Sallqa Mayup urayninmanta rikhurimuptinqa papa wata kananpaq. Pariwanaqa mayu wichayman phawarin para qallarinanpaq, urayman phawaykamun ch'akirinanpaq. Tarpuypi allqamari rikhurimuptinqa papapaq allin. Aka tanqa urucha pacha paqariyta t'uqun chayqa papapaq allin wata. Quya raymi killapi atuq "¡wiqaaq, qiqiqi!" nispa waqaptinqa papapaq allin wata, "¡waqaaqaaq!" nirquptintaq papapaqqa mana allin watachu.

Taytacha Señor de Huancap raymin kimsa p'unchaw ñawpaqta phuyumuptinpas, paramuptionpas papapaq allin wata, mana paraptinqa ch'aki watam. Paray wata kaptinqa papaqa qhatakunallapi wiñan, pampapiqa unu pisipachipun.

Kimsa p'unchaw qhapaq raymipi phuyuptinpas, paraptinpas allin wata kananpaq. Papa tarpunapaqqa killatam qhawana, wañupiqqa manam tarpunachu, papaqa manam rurunmanchu. Santa Kurus tuta, iskay p'unchaw aymuray killapi qasaptinqa papa tarpuypaq allin kanqa, paraptintaq mana allin watachu.

27

Pachapi willakuqkunaqa allinmi ñawpaqqa karqan, kunanqa pantaymi kapun; mana parananpi parapun, parananpitaq qasapun; pacha mamata ari sinchita phiñachinchik. Aymuray killapi kimsa p'unchaw paqariyta ch'aska allinta k'anchamuptin papapaq allin wata.

Kharmu mikhuy

¿Imataq kharmuri?

28

Chakrachikuq warmiqa kuska p'unchawta mikhunata apamun; mink'asqa warmikunapas yanapamun. Mikhunataqa wasimanta asnuwan q'ipichimunku; paykunataq kaltunta aysarikamunku.

Chakraman chayaspataq: "achhuykarqamuychik mikhurikusunchik" nispa llapan llamk'aqta munayta waqyan; chaymantataq p'ukupi aychayuq, papayuq kaltuta qaran; ch'uñu phasitataq wachu ukhuman mast'an mana khutuyananaq. Llamk'aqkunaqa yarqasqa mikhuyta kachaykunku.

Mikhuyta tukurquspaqa pukyumanta aysamusqa unuta upyaykunku; chaymantataq wakmanta kallpachakunku, kukata hallpaspa, tragotawan upyaykuspa; sayarispaga tukunankukama ruranku. Llamk'ayta tukuspaqa tarpuna p'unchawkama samananaq saqipuyku.

Wasimanta sinchi karupi llamk'achispaga kikin chakra patapi wathiyata rurakuyku, chaytataq ch'aquyuqtapas, kisuyuqtapas, uchu kutayuqtapas mikhuyku.

Aylluykipiri,
chakrata
llamk'achispa,
*¿imatataq kharmupi
mikhunkichik?*

Mikhurquspaña
pukyu unu
upyaypachari,
*¿imaraykutaq
aqhatachu mana
upyankichik?*

Hatun tarpuypi pacha mama waqyarikuy

Papa tarpuypiri, ¿imaraykutaq Pacha Mamatapas apukunatapas waqyarikuna?

Pacha Mamapas, hatun apukunapas, huch'uy apukunapas paykunapuni ari kay pacha kawsaypiqa yanapawanchik, kaqtaq paykunapuni ari ima mana allinkunamantapas amachawanchik. Pacha Mamatapas, apukunatapas mana ari qunqananchikchu; paykunataqa mana phiñachinachu.

¿Imaraykutaq Pacha Mama ninchikri?

Kay tiyasqanchik allpaqa tukuy imatam quwanchik: wayrata samananchikpaq, unuta upyananchikpaq, niraq niraq rurukunata urichipuwanchik, kaqtaq uywakunatapas uywapuwanchik; ñuqanchiktapas wawantahina uywawanchik chayraykum kay pachaqa mamanchik.

Manaraq tarpuchkaspapas, ima ruraytapas manaraq qallarichkaspapas Pacha Mamanchiktapunim waqyarikuna, kaqtaq llapan apukunatapas. Paykunap munayninpipuni ari imapas allin rurakun. Chaypaqmi tukuy sunqu k'intuykukuna; chaytataq aqhapiapas, winupipas Pacha Mamaman ch'allarikuna. K'intutaqa papa mamamanpas akullichinkum, hukkunaqa papa muhuta k'intutawan kуска allpa ukhuman churaykunku.

Chaykunata ruraspa ari papa tarpuytaqa qallariyku. Pacha Mamaman haywarikuspaqa ñuqaykupas kukata akulliyku, kaqtaq aqhatapas upyayku. Muhutaqa hanaq pacha qhawachkaqta churana. Patanmantaq huk phuqtu ismusqa wanuta hich'aykuspa papa mamataqa allinta p'istuykuna.

Aylluykipiri Pacha Mamatapas huk apukunatapas waqyarikunkichikchu?

¿Imarayku?

¿Ima killapitaq hatun tarpuyri rurakun?

Papa tarpuy

Hatun tarpuyqa kantaray killapim q'usñirinraq, tukuchaykutaqmi aya marq'a killapi. Mawaytaqa qhapaq sitwa killapiña tarpurqayku. Tarpunapaqqa ñawpaqta muhuta huqariyku, chaypaqmi ñawpaq p'unchawkunaraq papap ch'awchunta hurquyku, chayqa yurachan ch'ichimunarpaq.

Tarpuypiqa iskay runam luruwanpas, allachuwanpas wachunku; huk mink'asqa warmitaq much'aykuspa muhu papata tarpun. Chay tarpuq warmiqa q'uñi makiyuq kanan, tutallamanta sayarikuq, mana killayuq; wak warmi sipaskunataq waka wanuwanpas, uwiha wanuwanpas, wasipi tiyaq uña uywakunap wanunwanpas papata misminku. Allin misk'i wanuqa ismusqapunim kanan. Tarpusqa muhutaqa allpawan sumaqta p'istuykapuyku.

Mikhunataqa wasipiraq wayk'ukuyku sara phata uchuta, hawas uchuta, huk uchukunatapas. Sapanka llamk'aqmanpas iskay p'uku mikhunata qarayku.

Runaqa aynipipas, mink'asqapas, qullqimantapas tarpuq hamun. Ñawpaqmantaraq mink'akuqqa purina; chaymantaqa k'intukuni Pacha Mamaman, chaymi sayariyku llamk'aq, iskay qhariwan huk warmiwan mink'apipas, aynipipas hamunku. Pampapiqa huk, iskay, kimsa masatapas tarpuyku, chayqa chakrap kasqanmanhina. Qhatakunapi chakmayku, urqukunapitaq llamk'ayku warachapi.

Wak ayllukunapi papataqa tawayuqmanta tarpuyku: huktaq quran, huktaq husk'an, huktaq wanun, huktaq p'istun. Papa tarpuypi, ¿qamri imatataq ruranki?

p'istuykuy: pakaykuy

Tarpuyta tukurquspa (takiy)

Papa mama tarpuyta tukurquspaqa takiykuspa kusiona kutipuyku. Huk takiymi kay:

*Hakuraqchu, amaraqchu iphuscháy, parascháy,
¿icha ima ninkichu? Iphuscháy, parascháy.*

*Mamallaytam saqiykuni, iphuscháy, parascháy,
wichay, uray umayuqta, iphuscháy, parascháy.*

Qanchi ayllukunapiqa kantaray killapi, aya marq'a killapi imam hatun tarpuyqa rurakun. Tutaraymi wanu q'ipiykusqa chakra patamanqa riyku; waka masa mink'asqapas chakra patallamanñam hamun.

Ima llamk'ay qallarinasqapas kukawanpuni phukurikuyku apukunaman, kaptinqa aqhawanpas, winuwanpas ch'allarikullaykutaq.

Turu masawan wachutaqa kichayku, hatun irqi masataqa pusan, kutichillantaq. Kuskan p'unhawta warmikuna meriendataqa wasimanta apamunku. Meriendayta tukurquspaqa wakmanta turu masa wachullantaq; huk wachumanta wak wachumanqa huk thatkitam puchuchina; chaymi hallmanapaqqa allin, allpapas wisinapaq kan. Papa muhutaqa warmikuna husk'anku, iskay tinku papakunata wichay qhawachkaqta churanku; huk muhumanta wak muhumanqa huk chaki t'aqanan; qharikunataq rinku wanuta muhu pataman hach'ispa; chaymantataq lampawan pakapuspa k'urpankunata marupuyku, qurankunata pallarista. Tarpuyta tukuspataq kukata hallpaspas, sayrita pitaspas, tragota upyarista tukusqaykuta qhawarista wasiman sayaripuyku.

*¿Imapaqtaq sayritari pitanku?
¿Imaraykutaq muhu papatari wichay
ñawiyuqta wachupi churana?*

Qanchi suyuchapi imaymana rikch'aq papakuna

¿Ima sutiyuq papakunatam riqsinki?

32

Puli	Qhachun	Quwi sullu
K'usi	waqachi	Yana papa
Q'iwillu	Ch'akillu	Wayruruk'i
Qallu	Yawar wayk'u	Sika
P'itikiña	Quri chuqllu	Mariba
Puma maki	Khuchi aka	Yunkay
Qumpis	Yuthu runtu	Waka qallu
Kulur unkhuña	Suwa manchachi	Kanchan
Siwayllus	Llallawi	

Kay umapi papakunap sutinta ñawinchaspayki, kay uray tawachasqapi chay kikin sutikunata tarispa huk muyuchapi wichq'ay.

A	S	I	W	A	Y	LL	U	S	R	TH	T'
Q	U	M	P	I	S	L	Ñ	N	U	KH	QH
U	Y	A	W	A	R	W	A	Y	K'	U	A
W	U	K	A	N	CH	A	N	A	I	PH	CH
I	T	H	K	K	LL	P	Y	N	U	P'	U
S	U	W	A	M	A	N	CH	A	CH	I	N
U	R	A	Q	R	LL	CH'	A	P	P	T	W
LL	U	Y	A	I	A	U	LL	A	U	I	A
U	N	R	LL	N	W	M	Q	P	Q	K	Q
CH'	T	U	U	Q	I	P	U	A	U	I	A
A	U	I	P	U	Y	I	N	Q	Y	Ñ	CH
K	U	L	U	R	U	N	KH	U	Ñ	A	I
I	N	U	M	I	N	P	U	L	I	Q	PH
LL	A	M	A	CH	K	R	CH	S	S	A	K'
U	T	A	M	U	A	Q'	I	W	I	LL	U
A	N	N	A	Q	Y	T	A	W	K	U	S
T	A	M	K	LL	A	U	K	A	A	R	I
I	M	I	I	U	H	M	A	R	I	B	A

Niraq niraq papakuna uywaymanta

¿Hayk'a niraqtaq papakunari?

Papaqa achka niraqmi, yaqachus 5 000 kuraq kanman. Kaypi runaqa nin “ruk'i papa” “Qhini papa” nispa. Ruk'itaqa mallku nillankutaq, hayaq nillankutaq, puna papa nillankutaq. Qhini papataqa misk'í nillankutaq, wayk'u papa nillankutaq.

Mallku papaqa ch'uñu ruranapaqpunim wachan. Mallku papakunamantam allin ch'uñuqa llusqin. Paymi yarqay, muchuy pasaq masinchikqa. Payllam mikhusqachus manachus kasqanchiktaqa yachan. Mallku papaqa mayqan ch'aki qhatakunapipas wiñakullanmi; Mama quchap wichayninpiqa tawa waranqa thatki kuraqpipas mallku papaqa wiñallanmi (4 000 msnm)

Ruk'i ch'uñupas kanmi, qhini ch'uñupas kallantaqmi. Mallku papakunamanta ch'uñus kallpataqa chaninta quwanchik; kaqtaqsi ukhunchiktapas q'uñichin.

Pampankunapiñataq wiñan: Mikayla, kanchán, sika (chunka ñawiyuq), qumpiskunapas. Qumpisqa ñawisapa (chunka iskayniyuq ñawiyuq), ichaqa pisita wachan, chaymi mana churapuykuchu. T'impu wayk'unapaqqa allinmi kay qumpisqa. Qumpisqa kanmi yanapas, yuraqpas, pukapas.

Qhini papaqa achkam; pampakunapipas, qhatakunapipas wiñallanmi. Chay papaqa wayk'upi sapa p'unchaw mikhunaykum. Misk'i misk'i papakunapas kanmi, chaykunaqa p'itikiña, lumukuna, wayru, phuqaya, hukkunapas.

Papaqa rimanmi, chayraykutaq manapuni phiñachinachu; waqaspam wak llaqtakunaman ripunman. Chaysi huk kuti: “kayhina niraqta wachaykuni mana munawanankupaqraq, hatun papakunallata huqarinku, ñuqayku khullu niraqtaqa chiriman wisch'urpariwanku; chayraykum kaymanta ripuyta munachkani” nispa tutu papachakuna taytachaman willakusqaku. Chayraykutaq papataqa manapuni usuchinachu.

K'intukuy

¿Hayk'aptaq k'intukuyri rurakun?

34

Ima llamk'aytaña qallarinaqpas ñawpaqtaqa k'inturikunaraqpunim. Chaymi papa tarpuy qallarinaqpas ñawpaqtaqa k'intukunaraqpuni. Papapas huk uywaqninchikkunapas manam paykunallamantachu puqumunku; kanpunim huk wiñachimuq, chay ukhupim tarikun: Pacha Mama, apukuna, wayra, para, Inti, uruchakunapas, llawq'apas, q'intipas, quwipas, uwihapas, hukkunapas. Paykunatapas aysarikuna ari, sumaq sunquwan rimapayana; kaqtaq paykunawan akullinapas, upyanapas.

Sawa Siray mama tarpuypiqa ñawpaqtaraq qallariyku k'intuykukuspa, ch'allaykukuspa. Aysarikuykum apukunata, Pacha Mamata, chaytaqa muhu rumita hap'ispam rurayku.

Chakra patapiqa kukawan k'intuykuyku, phukurikuyku: “Kunanqa allinllata Pacha Mama, santa tierra chaskiykuway kay muhuyta, allinta ruruykuchipuwayku mama” nispa wakmanta phukurikuspa kallpapaq hallpaykuyku, aqhachawan, tragochawan ch'uyarpariyku. “Mamanchik allin mikhuyta quwananchikpaq” nispa hukkunawan

upyaykuyku, akulliykuyku; mana sapallaykuchu; llamk'anaykutapas ch'allaykuyku. Chaykunam rurana, kunan qhipa wiñaykunaqa manañam chaykunataqa yuyarinkuchu.

Pacha Mamatapas, apukunatapas qhapaq sitwa killa qallariypi, kumpayrispi, kumayrispi, pukllaypi allinta waqyarikuyku, paykunawan kuskataq mikhuykupas, upyaykupas, akulliykupas, kusikuykupas. Chaykunamanta qunqaptinchikmi imapas chiri, mana as allintachu mikhuykuna wachan, allpakuna wakchayapun. Wasiykipiri, ¿mayhinatataq k'intukunkichik?

35

Maway papa tarpuy

¿Imataq mawayri?

Mawayqa hatun tarpuymanta ancha ñawpaq tarpuy, chayqa papakunapi; sarakunapitaq miska sutiyuq. Mawaytaqa pisillata tarpuyku.

Maway papataqa tarpuyku qhapaq sitwa killapiraq qhatakunapipas, pampakunapipas; hatun tarpuyqa kantaray killapiraq. Maway tarpuytaqa sara qallpata qarpayku, unuwan allinta puñuchiyku; kimsa p'unchawmantataq chaki takllawan hayt'anku, q'asuyku, quranta takayku. Tarpunapaq allinña kaptintaq wanuta astayku; tutapayta qharikama asnupi, kawallupi, q'ipipipas muhutapas, imaymanatapas apanku.

Kuskan p'unchawtaq meriendayku sara uchuta qucha yuyuyuqta, tarwi uchuta papayuqta, sara kuta thiqtiyuqta; mut'inpas allin phatasqa, sara aqhapas kanpuni. Chaymantaqa kukata akullinku, apukunaman ch'allarinku, phukurikunku utqaylla rurarkukunanpaq; chaymantataq tarpunku. Wakin warmitaq ismusqa wanuta churanku, muhutaqa iskay warmip chakinta hatuntawan huch'uytawan churayku, hanaqman qhawachkaq ñawiyuqtakama; chaymantataq wakin qharikunaqa allpawan pakachkankuña hukkunataq marumuchkankuña kunka kunkata ruraspa utqay hallmanapaq. Muhu papa puchuptinqa papa allin wachananpaqmi, mana puchuptintaq pisillata quwananchikpaq. Chakrap kantunkunapas munay

taripachisqa, chakmasqa quramanta ch'uya pallasqa. Chayhinata tarpuytaqa hallmanakama saqimpuyku.

Waka masapas, runapas mink'akuy

¿Imataq mink'akuyri?

Ima ruranapaqpas llamk'aqkunapas, yanapaqkunapas maskaymi mink'akuyqa. Llamk'aq runaqa qullqimantapas, aynipipas hamullanmi. Llamk'aqkunataqa rimapayakunapunim, payllamantaqa mana hamunkumanchu.

Huk simana ñawpaqmantaraq waka masa mink'akuqpas, llamk'aqkuna mink'akuqpas kukantin qullqintin purina. Ñawpaqtaqa waka masayuqraq ima p'unchawmi qasi kachkan chayta churan; tarpuypiqa waka masapas, uywaqninpas manam qasichu tarikun. Chayraykum huk p'unchawpaq qhipanku; chaymanhinataq chakrachikuqqa tarpunanpaq runakunatapas mink'akamunan; kaqtaq waka kutichiqtapas, papa p'istuqkunatapas, maruqkunatapas, chakapankuna chakmaqtapas, huk iskay warmitapas husk'aqpaq, wanu q'ipiqtapas, churaqtapas, rumi pallaqtapas, huk warmita wayk'uysiqpaq, aqha q'ipiqta, aqha haywaqtapas; sapankamanmi kukatapas, qullqitapas ñawpana.

Huk p'unchaw ñawpaqtapas, iskay p'unchaw ñawpaqtapas huk allin q'ipi chhallata waka masa kallpachakunanpaq q'ipina. Waka masaqa suqta chunka sulismanta llamk'an; llamk'aq qharikunaqa iskay chunka sulismanta llamk'anku. Warmikunataq chunka pichqayuq sulismanta llamk'anku; waka kutichiqtaq chunka sulismanta llamk'an; chaytaqa rimanakuypi yuyaychanakuyku.

Muhu churay

¿Maymantaq muhutari churana?

38

Muhutaqa chakrapim qhuyaman churana. Qhuyaman muhu churaytam hukunaqa “tarpuy” ninkupas, “husk'ay” ninkupas. Muhu churaq warmikunaqa allin riqsisqañam kanku; paykunaqa tutaraq sayarikuqmi kananku; chaysi muhu churasqankupas pay kikillan utqaylla ch'ichirqamunpas, wiñarqunpas; puqurqunpas mana sasallawansi. Muhu churaq warmiqa manas killanwanchu kanan. Chay warmikunatam “q'uñi makiyuq” nispa ninku.

Qhatakunapiqa qharikuna karu karuchapi t'uquchata ruranku, warmikunataq sapanka qhuyaman muhuta much'aykuspa qallariypiqa churanku. Papa muhutaqa sayayninmanhina hukllatapas, iskay iskaytapas tinku papataqa sapanka qhuyaman churana. Muhutaqa inti qhawachkaq ñawiyuqtam churana, chaymi mana sasallawan phuturqamun. Muhu pisi kaptinqa hatun papakunata iskayman q'allaspa ñut'u wanumanpas, uchpamanpas q'allasqanta chapurispam tarpuna.

Wachukunaqa kunkapim tukunan. Kuskanmanta wichaymanqa huk wachu patam wachu unuman tukupun; chayhina rurasqapim unupas takyan, allpapas chakramanta mana suchurparinchi. Muhu patamanqa huk hapt'ay wanuta churanku. Chay qhipamanqa pakaykapunku lampawan qurankunata pallarispas. Tukuchanapaqqa llapankumanta q'asuyta qallarinku. Tarpusqa chayraq llusqsimuchkaptinqa ñawichankunaman kuru mana yaykurqunanpaq uchpata hich'ana.

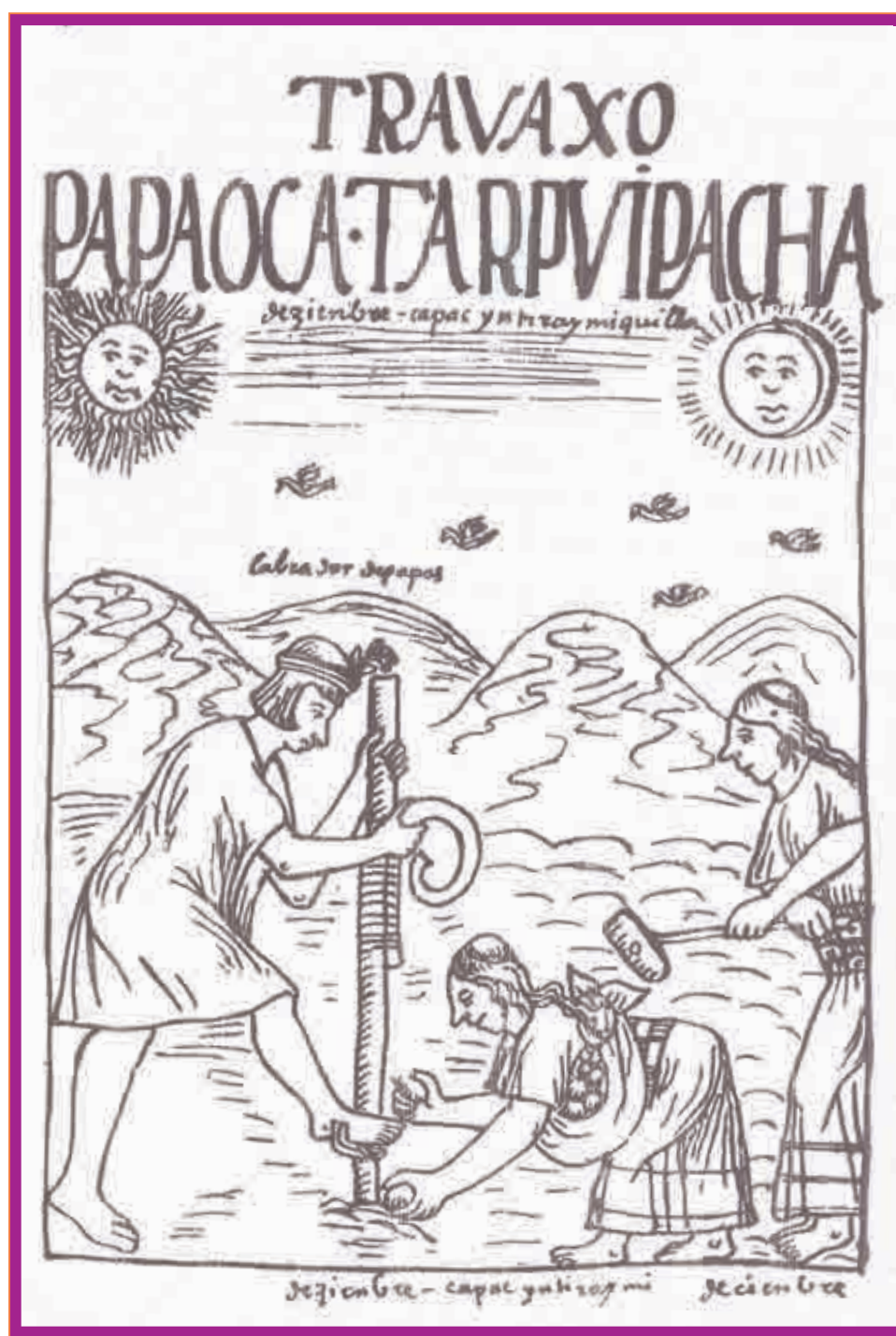
Pampapipas chayhinallatataq rurana; allin ch'iti warmikunam papataqa husk'anan, chaymi papaqa paykunahina allinta kawsankupas, puqunkupas.

Aylluykipi, ¿pitaq papatari husk'an? ¿Imaraykutaq payri husk'an?
Yawarniyuq warmiri, ¿imaraykus papata mana husk'ananchu? Mana
yachaspaqa yuyaq runakunata tapukamuy.

Tarpunaykichikpaqri ¿killata qhawankichikchu? ¿killamayhina
kaptintaq tarpunari?

39

Merienda mikhuy

Papa tarpuypi merienda wayk'unapaqqa ñawpaq mit'akunamantaraq ima munakusqantapas rantikuna. Meriendapaqqa wayk'ukun: ulluku uchu, sara phata uchu, sara hak'umanta thiqtisqa, hawas uchu, quwi kanka arus phasiyuq.

Ulluku uchu

Kanan

- ~ Kuskan aruwa ulluku
- ~ Qucha yuyu
- ~ Ch'arki
- ~ Asnapa wakataynintin
- ~ Asiyti, siwulla, palillus kutasqa.

Wayk'uynin

1. Mayllasqa ullukuta ñut'uchata pikarquspa allinta qhaquspa mayllarquna.
2. Pikasqa siwullata asnapantinta, palillus kutayuyta, kachiyuyta mankapi asiypiti wisllawan maywispa thiqtichina.
3. T'impuy unuta thiqtisqa mankaman suqta tasata, ulluku pikasqatawan churaykuna, ch'arkitapas wikhaspa wakataytawan churaspa t'impuchina.

Sara phata uchu

Kanan

- ~ Sara phata,
- ~ ch'arki,
- ~ palillus,
- ~ culantro,
- ~ siwulla,
- ~ ahus,
- ~ kuminus,
- ~ papa,
- ~ kachi

Wayk'uynin

1. Raqch'i mankapi sara pilasqata phatachina.
2. Wak k'arpa mankapi siwulla pikasqata, ahus kutayuqta, palillusniyuqta, kuminusniyuqta, kachiyuqta asiytipi thiqtichina.
3. T'impusqa unuta tawa pichqa tasata thiqtisqa mankaman hich'aykuna.
4. Chay mankaman kuchusqa ch'arkita churaspa, papa pikasqata yapaykuspa chayanankama t'impuchina.

Sara hak'umanta thiqtisqa

Kanan

- ~ Sara kutasqa,
- ~ ruyal hak'ucha,
- ~ kachi,
- ~ runtu,
- ~ siwulla chupa,
- ~ asiyti.

Wayk'uynin

1. Huk puruñapi kimsa tasa sara hak'uta kachiyuqta, unuyuqta allinta qaywina.
2. Chay qaywisqaman kimsa runtuta, kuskan wisllacha ruyaltawan qaywiykuspa huk chikanta puqurinanpaq saqina.
3. Puqurisqatañaqa siwulla chupa kuchusqatawan qaywirispa thiqtinapi wisllacha wisllachamanta qaraykuspa asiypiti sumaqta thiqtichina.

Hawas uchu

Kanan

- ~ Chullusqa hawas,
- ~ papa,
- ~ siwulla,
- ~ asnapa,
- ~ yirwa wina,
- ~ kachi.

Wayk'uynin

1. Raqch'i mankapi siwulla pikasqata asiytipi achka yirwa wina kutayuqta thiqtichina.
2. Thiqtisqa mankaman tawa tasa t'impuchkaq unuta hich'aykuna, kaqtaq ch'arkitapas, hawastapas, kachitapas.
3. Hawas hak'uyanankama qaywirispa t'impuchina.

Qarakuynin

Hatun p'ukupi kay llapan uchukunata aruschayuqta qarana, patanmantaq qucha yuyuta, sarsachata quwi kanka wikhatawan churaykuna, pirihi pikasqawan t'akaykurispataq llamk'aqkunaman haywana.

Tarpuy qhipaman - papa qarpay

Papatarí, ¿mayhinatataq qarpana?

Urqu chakikunapi tarpusqatapas, pampakunapi tarpusqa papatapas unuta rarqanta pusamuspa ari sumaqta qarpana. Urqkunapi tarpusqa papaqa para unullata ari suyakun. Chaytam ninku "qhuchqa tarpuy" nispa.

Papapas, huk muhukunapas ch'ichimunampaqpas, aswan wiñarinanpaqpas qarpanatapuni munan. Runapas, uywapas unuwanpuni kawsanchik; chayraykutaqmi papa ch'ichitaqa qarpakun llusqirqamuptinpacha, mana chayqa saphinmi ch'akirqunman. Kimsa tawa p'unchawmantataq hallmakunpacha.

Qarpaypiqa hatun rarqamanta papa chakraman unuta quranawanpas, lampawanpas sumaqta pusaykuna; unuqa sapanka wachu ununtam purinan. Qarpaspaqa qurankunatapas pallana, utqaylla wiñarimunampaqqa Kachi Mayupi rurasqa wanutapas churanapuni. Papa chakrataqa qhawachkanalla, achka unutam upyan; manataqmi sinchi muk'ipiqqa kananchu; chayqa imaymana unquykunam hap'illanmantataq.

Llanka allpakunapiqa sinchi muk'i kaptinqa pata patallapi tarpuna, wachukunapas tinku niraylla kanan; ch'aki aqu allpakunapiqa ukhupim tarpuna, wachukunataq huch'uy niraylla kanan, chaymi pisi qarpana muk'i muk'illa kanqa.

¿Rurarquwaqchu?

Iskay latachapi qura muhukunata tarpuy, chaytataq ch'ichimunankama sapa p'unchaw asllata qarpay. Ch'ichin llusqsimuptinñataq, hukkaqlata qarpanki, hukkaqtaqa amaña. Huk simanamanta iskayninta tupanachiy, ¿imatam rikunki? ¿Imaraykutaq chayri?

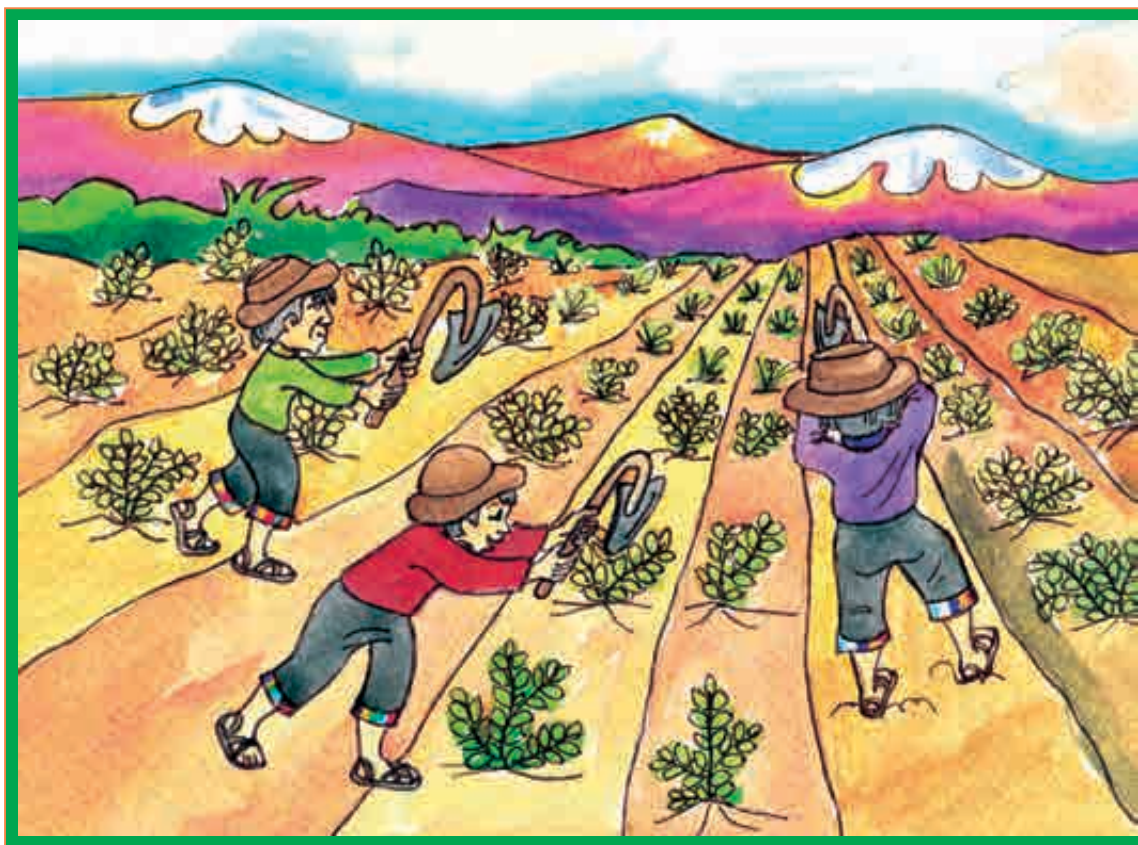

Papa hallmay

¿Hayk'aptaq papa hallmayri rurakun?

Qhapaq raymi killapim hallmaytaqa qallariyku. Quranawanmi qharikama llamk'anku; warmikunataq qurata ch'uyata chhapchiyku, rurasqa fertilizante wanukunata sapanka papa yurap chakinman churayku. Wayk'ukuykutaq meriendatapuni ulluku uchuyuqta, hawas uchuyuqta, kharmuqa aychasapapuni; chaytaq sarsayuq. Aqhaykupas kanpuni sapa samaspa upyanaykupaq. Qhipamanqa papata kurukuna ama suksunanpaq folidolwan hampiyku.

Papatapas huk mikhuykunatapas iskay kuti hallmayku, wakin runaqa huk kutilla hallmanku. Qallariypiqa "hallmay" sutiuyuq, qhipakaqtaqa "kutipay" niykupas, "haray" niykupas, "q'away" niykupas. Papataqa huch'uy puquy killapim hallmayku; chaytaqa wachup huk qhatallantaraq, iskay mit'amanta kutipayku, chayqa huk qhatantañataq; chaypim papaqa munayta wachan. Wañu killapiqa manam hallmanachu, paraptinpas, yawarniyuq warmipas hallmanmanchu, papach riki siqsirgapunman.

Kutipaykuqa huch'uy puquy killapim. Kimsa runamanta llamk'ayku: huk takllawan allpata t'ikran, huktaq taqman, huktaq quranawan llug'iman pañaman, llug'iman pañaman allpata wisin. Llamk'aykuqa aynipi qharipura. Hatun puquy killapiqa papa allin puquykunanpaq t'ikanta pallayku. Papa chakrataqa qhawachkanalla chikchimantapas, qasamantas, sinchi paramantapas.

Chikchimanta amachakunapaqqa q'apachikuna apukunamanta mañarikuspa; warmikunaqa pullirankuta q'allpakuspa sikinkuta chikchiman rikuchinku. Hukkunaqa quwip ulluchanta "kaytachu munaki" nispa qhawachinku. Chikchiqa p'inqakuymanta kutipun.

Qhipa hallmaypiqa kurutam musuq papapi qhawayku; kuru yaykuptinqa ruqututa, tarwita t'impuchispam raphinkunataman ununwan hich'amuyku, uchpawanpas churamullaykutaq.

Pukllaypi papa watukuy, chakra muyuy

Chakraqa uywaqninchikmi, mamanchikmi; chaymi chakrataqa kusichinapuni. Pukllay p'unchawkuna papa sumaqta t'ikarimuchkaptinmi chakra watuq rina. Qharikunaqa guitarratapas, pinkullutapas, rondintapas aysarikuspam chakrataqa rinku. Warmikunataq niraq niraq mikhuykunata wayk'uspa q'ipirikuyku.

Chayaspaqa chakrata napaykuyku, sirpintinawan t'ikachayku; chaymantaqa k'intukuyku, t'inkakuyku, chakratapas q'apachispa muyumuyku. Winutapas, aqhatapas, huk tragokunatapas Pacha Mamamanraq, apukunamanraq, chakramanraq t'inkayku, chaymantaraq ñuqaykupas kukata akulliyku, aqhatapas upyayku. Chakrap ñawpaqninpi ch'ukllakuyku, chaypi paramantapas, ruphaymantapas pakakuyku.

Mikhuykuspañaqa qhachwayta qallariyku, chakrata muyumuyku, chaymanhina papaqa kosisqa allinta puquykun.

Warmikunaqa q'ara chakilla, mana chukuyuq huk yura papata makillaykuwan llawq'ayku, papata tarispataq much'aykuspa apakuyku; khulluchankunataqa allpawan pakaykapuyku. Hatun papakunataqa aqhawan, cervezawan t'inkayku; animuntapas waqyayku.

Pukllay p'unchawpas aycha kharmuta apaykukuspa puriyku; chakra tarpusqaykuta muyumuyku, ch'allamuyku, k'intumuyku, takimuyku pukllay takiyta; sirpintinawan muyuchimuyku, misturaswantaq hach'imuyku, inciensowan q'apachimuyku munay q'uñipi tiyananpaq, chaymantataq papa allaykama kutiykampuyku.

Wasiykumantapas qhawachkallaykupuni, chikchi hamuptintaq pulliraykuta q'allpakuspa sikiykuta qhawachiyku "kaytachu munanki" nispa; "ripuy jimatam munanki!" nispa.

Papa allinku rutuy

¿Imataq allinkuri?

Kay llaqtakunapiqa ch'umpiyarichkaq papa raphikunatam allinku nispa sutiyayku.

¿Imapaqtaq papa allinkutari rutunkichik?

Papa allinkutaqa papa aswan allinta puquykunanpaqmi rutuyku. Mana rutuptiykuqa raphinkunalla ari allintaraq puquykun, papataq mana; chayrayku papa allinkutaqa rutupuyku.

¿Hayk'aptaq papa allinkutari rutunkichik?

Pawqar waray killa tukuytapas, ayriwa killa qallariytapas; chayqa papa puquyta tukuptinmi papa allinkutaqa rutuyku. Chaytaqa papap hamark'unpas urmamuchkaptinña.

Chay papa allinku rutusqaykichikwanri, *¿imatataq rurankichik?*

Papa allinku rutusqaykutaqa mana usuchiyykuchu; chay raphikunataqa wakapas, asnupas, uwihapas watasqa kaspa mikhun; uywaman mana qaraykuchu chayqa kikin chakrapi wanupaq ismupun.

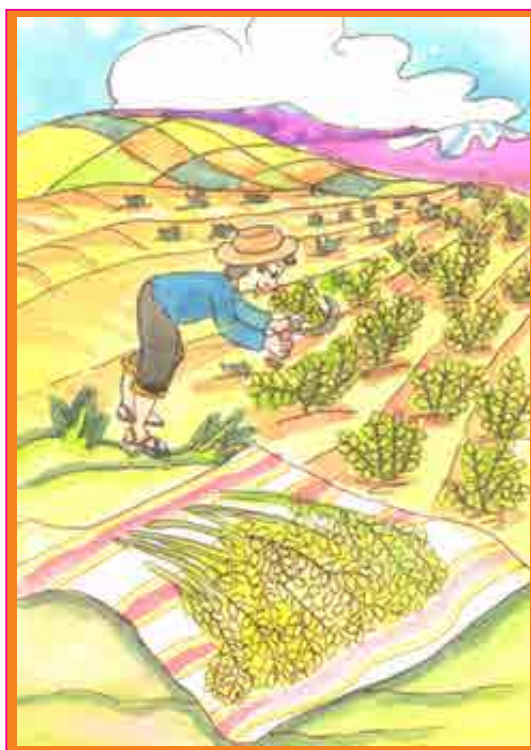
¿Imawantaq papap allinkuntari rutunkichik?

Chaytaqa allin ichhunawan qallariy wachumanta tukuchanan wachukama q'arata rutuyku. Kuraq runakuna rutuyku, irqichakunaqa hukman huñunku.

Irqichakunapas, kuraq runakunapas papa hamark'uwan chhuqanakuspa pukllayku. Hukkunaqa chay puqusqa hamark'utaqa misk'itaraqmi mikhunkupas.

¿Imataq hamark'uri?

Papa allinkuta mana rutuptiykichikri,
¿imananmantaq?

hamark'u: tampu ruqutu

49

1. Ayllunchikpi tarikuq papata kachichayuwta wayk'uspa t'ipqarquna.
2. Maranpi ruqututa wakatayniyuqta ñut'uta kutana, chaymantaq uchutawan kachitawan yapaykuspa aswan kutana.
3. Ch'aki t'antatawan, inchik hamk'asqatawan, kisutawan, q'aspasqa siwullatawan lawayanankama kutaspa huk mankaman k'isuna.
4. Chay kutasqaman lichita, asiytita yapaspa tumpallata qaywispakama t'impurichina, kachichantapas malliykuna.
5. Chaymantataq p'ukupi iskay raphi lichuhas patapi kimsa papata qarana, hawanmantaq runtu phasi q'allaychata, asiytunasta, tumati q'allasqata churaykuna pirihi raphichawan patachaykuspa.

A white plate with a black rim containing three golden-brown fried fish balls, a halved hard-boiled egg, and fresh green lettuce leaves. A black fork is visible on the left side of the plate.

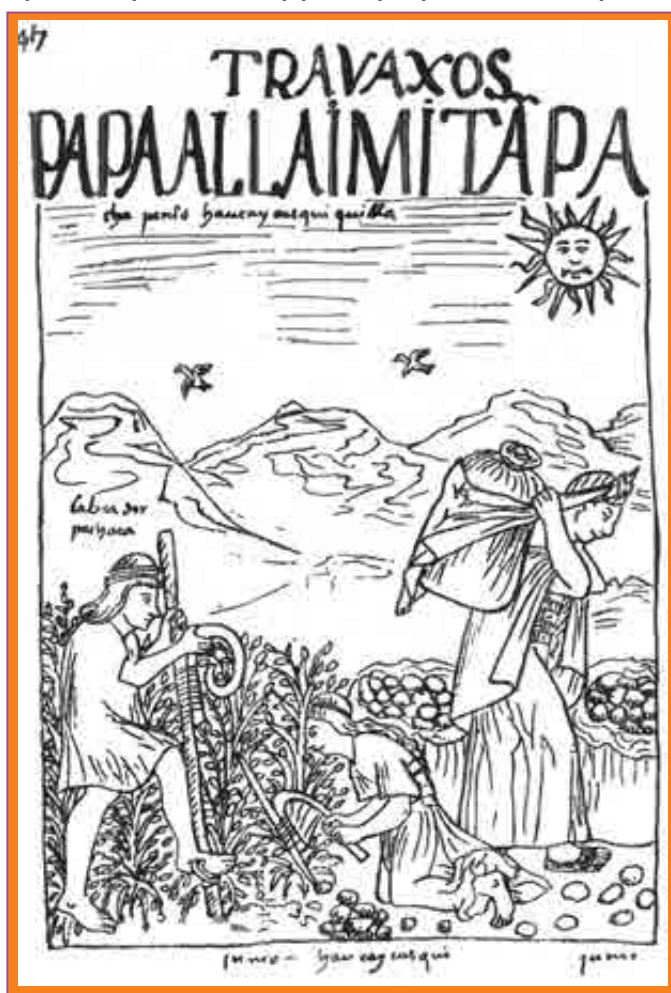
Aymuray: papa allay

¿Imataq allayri?

Allpa ukhupi wiñaq rurukuna huqariyqa “allay” sutiyaqmi; hukunaqa “aspiy” ninchik. Papatapas, uqatapas, añutapas, ullukutapas rawk'anawan allanchik.

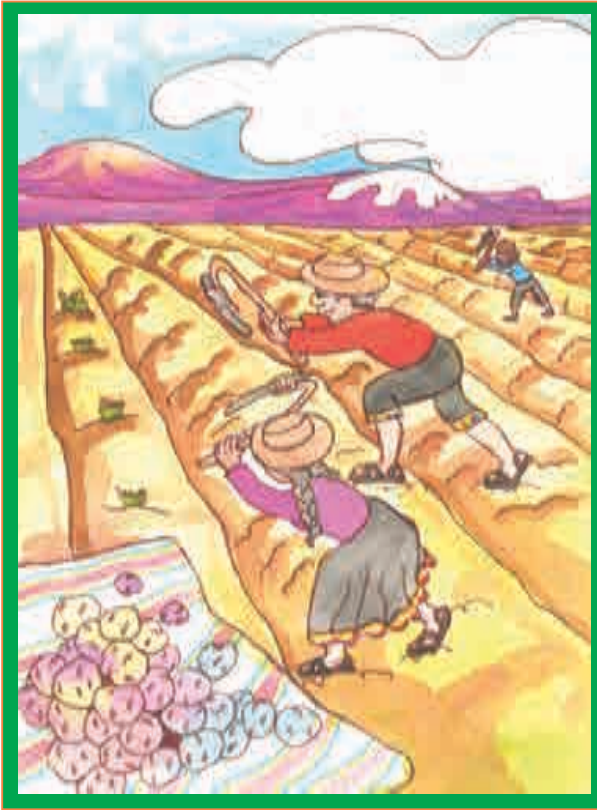
Kantaray killapi papa tarpusqataqa aymuray killa tukuytam allapuyku. Chakraman chayaspaga Pacha Mamamanpas, apukunamanpas, kikin Sawa Siray mamamanpas k'intukuyku, t'inkakuyku, paykunawan akulliykuspataq llamk'ayta rakinakuyku. Hukkuna patakata rurayku. Chakrayuq warmiqa huk yurata allaspa wanlla papakunata hap'ispa much'aykun, ayllunkunamanpas much'aykuchin, chaytataq patakap chawpinman churaykun. Chaymantaqa wachu wachuta hap'ispa papa allayta qallariyku.

Patakataqa chakra chawpipi rurayku; chaypaqmi ñawpaqtaqa chay hawata aspirquspa, sumaqa pampachayku. Chaypim papa mamaqa phina phinaraq ichhuwan mast'asqa, ichhuwan qatasqa tantakunqa. Kimsa tawa p'unchaw allarquspataq chay kikinpi muhupaqa, mikhunapaqa, ch'uñupaqa, chhalanapaqa, khuchichapaqa, allquchapaqa ima akllayku. Papataqa manam qhatunachu; hukunaqa saruykunku, rumitahina ch'aqiykunku, panchiktaqa waqachinku, chaymi papa mamaqa ñuqanchikwan phiñakun. Papataqa uywanchik, aspiy qhipamanqa payñataq uywawasunchik.

Papa allaypiqa sapa p'unchawmi kuska p'unchawpi wathiyata mikhunchik. Wathiyataqa kisuyuqtapas, uchu kutayuqtapas, ch'aquyuqtapas, sapallantapas mikhullanchikmi. Ch'akiyniykupaqqa aqhata upyayku, mana kaptinqa limunchayuq pukyu unutam upyayku; chayman yachasqaña kayku, papa mikhusqaykupas hak'utaq chayqa mana ari unquykuchu. Allay yanapakuqkunaqa huk illphay papata chaskinku, wathiyatapas apakunkuraq, ichaqa rawk'anantipas, luruntipas hamunanku.

Allaytapas, akllaytapas tukurquspaqa muhuta kawallupi wasiman away kustalkunapi chaqnayku, kaqtaq ch'uñu papatapas ch'uñuna pataman. Hukkunaqa wasiman chayachisparaqmi phinankupas, akllankupas.

illphay: miqllay

Wathiya mikhuy

Kanan

- ~ Kasqankama sayay qhini papa
- ~ Uchu kutapas,
- ~ kisupas,
- ~ ch'aqupas
- ~ K'urpakuna
- ~ Yamt'a
- ~ Qaywina k'aspi

Ruraynin

1. Ch'aki allpata t'akarispa mayniqmantaq wayra purichkan chayta yachasunchik.
2. K'urpata huñuspa wayra qhawaq punkuchayuqta hurnuta pirqasunchik. Pirqayta tukuspaqa t'uquchankunatapas allintapuni wichq'asunchik (lluphasunchik).
3. Ninata hap'ichispa hurnuta yaqa pukayanankama ruphachisunchik.
4. Uchpanta hurquspataq hurnup mukukunmanta k'urpakunata kachaykuspa papata hich'aykusunchik.
5. Papataqa ruphaq k'urpakunawan chaqrusqata churasunchik.
6. Punkunmantapas papataqa chhuqaykusunchik, chaymantaqa ruphaq k'urpakunawan punkuntapas wichq'asunchik.
7. K'aspiwan allinta qaywirispataq ruphaq k'urpakunawan papataqa pakaykusunchik, hatun k'urpankunatapas maruykuna.
8. Maruykuspañaqa ch'aki allpawan p'ampapusunchik. Yaqa huk pachamantaqa chayasqaña kanqa.
9. Qhipanmanta aspirispa wathiyataqa yanaykusunchik, chayasqaña kaptintaq huk lliklla pataman hurqusunchik.

10. Hurquyta tukuspaqa huk thanta p'achawan waqtarparispa wathiyataqa kisuyuqtapas, kankayuqtapas, uchuyuqtapas, ch'ayuqtapas mikhuyta atinchik. Ñawpaqtaqa apukunamanraq phukurina.

Papap chawpinmanqa aychatapas api papilpi ch'uwisqata churayta atillanchiktaqmi.

53

Papakunaqa hampikuqmi kasqaku

Ñuqaqa manam mankallaykitachu,
wiksallaykitachu hunt'ani;
yachanaykipaq, ñuqaqa chanin
hampim kani.

¿Wiksaykichu ruphasunkipas, k'arasunkipas?
¿Wiksa k'irisqachu kanki? ¡Ama llakikuychu!
Mayllasqa unu niraq hanku papata ch'uya
mutk'api kutarquspa hillichanta ch'irwarquy
huk kupa hunt'ata, chaymantaq ch'aqu
unuta yapaykuspa sapa paqarin ch'usaq
wiksaman upyay; chayllawanmi qhari
qhariraq puririnki.

¿Sinchi sayk'usqahinachu
kallpaykipas pisiyan? Chayqa
mayllasqa papata qarantillantinta
ari thuparquy, chaymantataq
ch'umarquspa hillichanta tiyasqa
hak'uchantinta mallaqllapi
upyarquy. Chaymi hampisunki.

Papa 4. ¿K'ipchanniykichu punkisunki? ¡Ama
llakikuychu! Unuta t'impurquchikuy,
chaymantaq yapaykunki ruk'i papa qarata, sara
chukchata, siwara hamk'achata, allqu kichkap
raphichankunata chay unutataq ch'isin
paqarinpas, ch'akichikuspapas upyanayki.
Chayqa pisi qullqichallamanta hampisqayki.

¿Unqunkichu? Yaqapascha qunqarpariwanki. Rurunniyki nanaptinpas, rurunniyki rumichakuna tantakuptinpas, mayllarquspa ari thuparquway, qaywirquwaypas, hillichantataq ch'usaq wiksapi upyaway, wayk'uspaqa unuchayta ari upyay; chayllapaqmi unquyniykiqa.

55

¿Rupharquchikunkichu? Huk papata thuparquy, chaytataq ruphachikusqayki k'iri pataman laq'akuy.

¿Ñuñuq wawaykichu wiksa nanaymanta qaparispara q'iwiykachakun? Huk ruk'i papata t'uquripa lichiykita ch'awarikuspa sansa patachapi t'impurquchiy, chaytataq waqaq wawaman upyachiy.

Papaqa tukuy imapaqmi hampi, manataqmi wirayachikunchu. Qarantinmi aswan allin.

Ch'uñuqa kaykunapaqmi allin kasqa

¿Ch'uñupas hampillataqchu?

56

Kay Qanchi ayllukunapiqa sapa p'unchawmi papataqa mikhunchik. Papataña mana mikhuspaqa ch'uñutapas ch'isin paqarinmi wayk'ukunchikpuni. Papata, ch'uñuta sapa p'unchaw mikhuspa ari anti runaqa tukuy imatapas llamk'anchik, ruranchik; manataqmi unqunchikpaschu, wirayanchikpaschu.

Wachakuq warmikunaqa killantinmi kimsa kutita sapa p'unchaw ch'uñu kaltuta kuminussapachallataña, aycha wikhasqayuqta mikhunku. Chay mikhuywanmi wachakuqpa parisninga maychus kananman kutipun, wachakuqpas qhari qharillaña hataripun. Asnaq chakikunatapas, asnaq wallwak'utapas chayraq ch'uñu chulluchisqa unuwanmi mayllakuna. Ch'isinkuna puñuykunapaq mayllakuna.

Ukhunchik ruphapakuptinpas chayraq chulluchisqa yana chuñup ununwanmi mayllakuna. Sinchi chiri kaptinqa tumpallata q'uñirichina. Unqusqa irqitaqa wiqawmanta chakinkama mayllana; machu runataqa llapan ukhunta mayllarqapuna, ch'uwiykusqataq puñukapun; ukhumantataq yanapana ayrampu matichawan.

Ch'uñumantaqa aqhatapas rurankum, chaytaqa Chumpi Willkas runam allinta yachan.

- Ukhuyki ruphariptinri, *¿imawantaq mamayki hampisunki?*
- Ch'uñumantari *¿ima mikhuykunatataq wayk'unkichik?*
- Ch'uñuyuq huk mikhuy wayk'unapaq huk kamachikuyta qillqarquy.
- *¿Imakunam kananpuni? ¿Mayhinatam wayk'unaqa?*
- *¿Imapaqmi allin chay mikhuyqa?*
- T'imputari, *¿mayhinatataq wayk'una?*

ch'uwiykusqa: p'istusqa

Ñusa papamanta mikhuy

¿Ñusasqa papatari mikhunachu?

Arí, ñusasqa papataqa manam usuchinachu, aswanpas anchata añanchakuspam mikhuna. Mana chayqa Pacha Mamanchikmi phiñakunman.

Pampakunapi sinchita paraptinmi papataqa ñusarqapun.

Wachukunapi unu sayarquptinmi hatun papakunapas ñusarqun.

Allaypiqa ñusachakunata saqtapi wayk'unaykupaq wakman akllayku.

Chaypaqqa huk simanata murayatahina chulluchiylku; yuraq hak'un aswan mayllakuptinmi ch'uñumantapas, murayamantapas aswan misk'iraq. Wayk'unapaqqa ñawinkunata hurquspa mutk'api ñut'uta kutayku. T'impuchkaq aycha kaltuman hich'aykuyku, q'umir hawastapas t'ipqasqata churallaykutaq. Allinta t'impuchiylku payquyuqta, mula

wakatay

kutasqayuqta;

chaymi

sumaquyachin,

wiksataipas mana

qhullquchinchu.

Chay mikhuytaqa

raqch'i mankapim

sumaqta wayk'uyku.

Pampakunapiqa kuru sinchita papaman yaykun; ñuqamantaqa rurasqa hampikunawan churaptiykum.

Wakin wata allaypiqa kurusqa papa achkam tantarqukun. Chayhina kaptinqa mana wisch'uwaqchu, Pacha Mama phiñakunman; chayrayku kurusqa papataqa mikhuyta yachana, chaymi kayhina rurakun: unupi allinta mayllarquspa wayk'uyku, chaymantataq ch'isinkuna uchu kutayuqta misk'itaraq mikhuyku, awichukunaqa ch'aquyuqta mikhunku. Kay papaqa hampis kanmanpas.

Kukuchimanta

(Willakuy)

¿Imataq kukuchiri?

58

Kukuchiqa huk manchachikuqmi. Mana rikunichu ichaqa rimaqllatam uyarini; Kukuchiqa aya p'achayuq, chuqurutiyuqsi tutakunapi purIn. Kukuchiqa mikhukuqsi kanman nispam ninku. Kukuchiqa phiru uraskunapis apachitakunapi rikhurin. Kukuchimanta rimayqa kanpunim; hukmi kay:

Mama Dalmacias iskaynin maqt'a wawantin llaqtapi tiyaq kasqa. Mama Dalmaciaqa tumpa qillatas chay maqt'ankunataqa uywasqa; chaysi huk paqarin p'unchawllataña asnuchantin papa allaq karu urquta risqaku.

Anchatapuni kallpachakuptinkupas, papa allaytaqa manas usachinkuchu; chaysi paykunaqa:

- ~ ¡Mamá! Tukunanchikkamapuni kay papataqa allasunchik – nispa huk wawan rimasqa.
- ~ ¡Arí! Tukunanchikkamapuni rurasunchik – nispa mamanpas kutichisqa.
- ~ Sayk'urqapunim mamáy, hakullaña ripusunchik – nispas sullk'akaq maqt'anqa nin.

Mamankuqa puñuy siki maqt'ankunata allinta riqsispa:

- ~ Ñam tukurqusunña, pisillañam kachkan – nispas aspichkallanku.

Kay runakunaqa kutimuyta qillakuspa tutakamapuni papataqa aspisqaku. Tukuspataqsi asnuchankupi chaqnaykukuspa kutiykampuchkasqaku. Chay ñanqa mal parahiyuqsi kasqa. Ñanqa q'iwí q'iwitaq, k'ichki k'ichkitaqsi kasqa, chaysi asnuqa papa q'ipintin ukhu wayq'uman urmaykapusqa. Tutayaqpiqa manas imatapas rurayta atisqachu; Kukuchiraqtaqsi urqu patamanta manchakunata waqaykamuchkan. Chaysi:

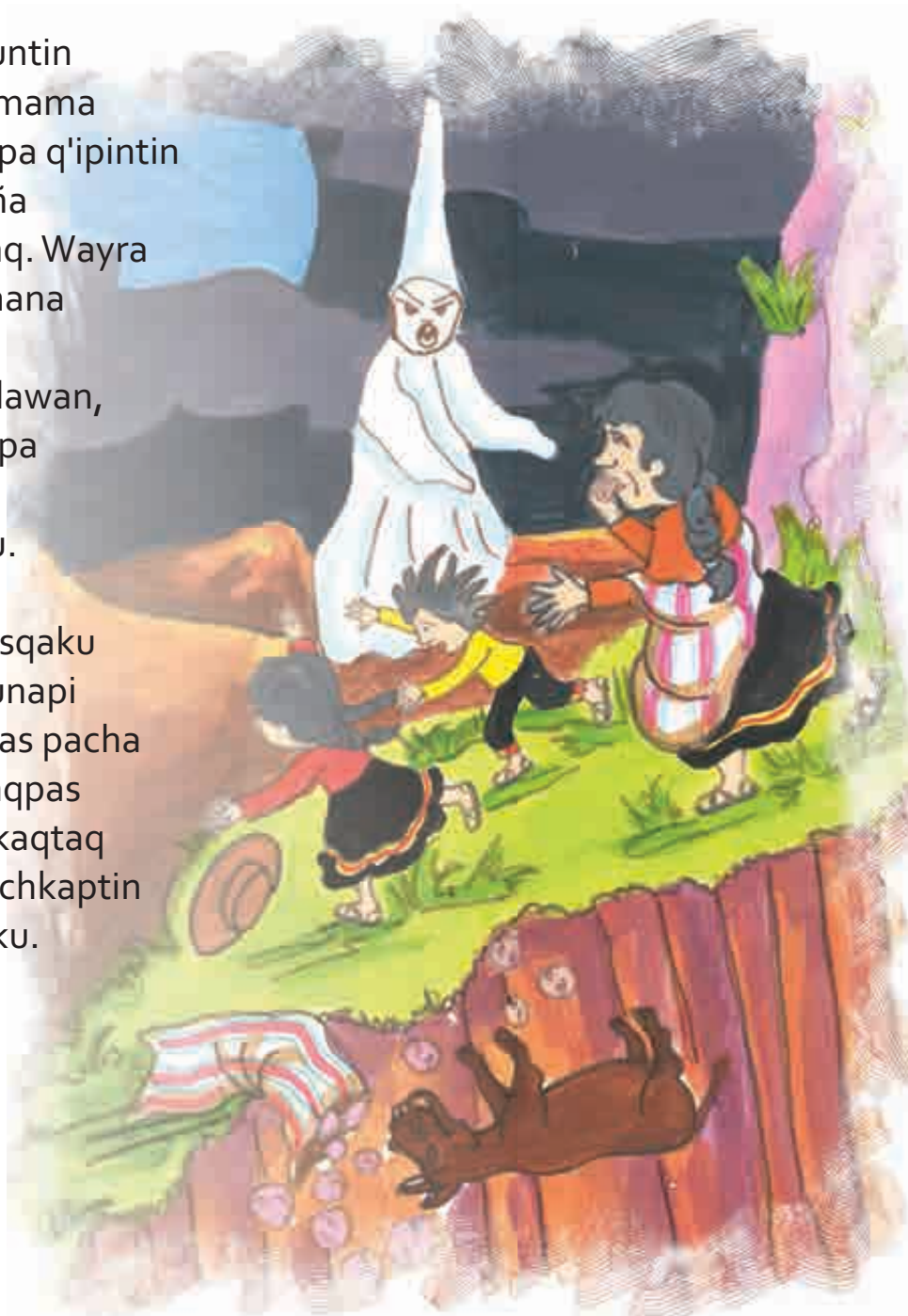

~ ¡Yaw! ¿Pim kanki? ¡Yanapawayku asnuyku hurquyta! - nispa qaparisqaku; chaysi Kukuchiqa hamun ñanta kichaspataq ñawpaqta wayq'u ukhuman uraykun. Asnuta tarispas papa q'ipintinta sayarichinku.

Maqt'achakuna ripuchkaptinkus Kukuchiqa ñawpaqninkupi "tiq tiq" nispa hark'asqa. Maqt'akunaqa tahirachawan amachakuspa Kukuchita atipasqaku; illarimuytaña huk wayq'unta llusqisipuspa wasinkuman

ñak'ayllaña asnuntin
chayapusqaku; mama
Dalmaciapas papa q'ipintin
ñanninta ayallaña
chayapullasqataq. Wayra
llikawan, imaymana
hampikunawan
q'apachispa, rudawan,
kisawan qhaquspa
ñak'aymanata
kawsarichisqaku.

Chayqa wanapusqaku
tutakama ñankunapi
puriyta, aswanpas pacha
tutaraq ima ruraqpas
hataripusqaku, kaqtaq
manaraq tutayachkaptin
kutiykampusqaku.

Aymuray qhipaman: papa akllay

¿Mayhinataq muhu papari kanan?

Muhu papaqa mana hatunpaschu, manataq huch'uypaschu. Muhu papaqa mana q'anchisqachu; ima k'irinpas, ima kurunpas kananchu. Muhu papaqa achka ñawiyuq kanan. Muhu pisi kaptinqa hatun papakunatapas akllankum, chaytaqa iskayman q'allaspa tarpukun.

Papa allasqaykutaqa wasipi ichhuwan mast'asqata, ichhuwan qatasqata phinakunapi huk mit'a ima kachiyku. Chaymantaqa papa akllayta kachaykuyku. Hatun wanllankunataqa mikhunapaq ñawpaqtaraq akllarquyku. Chayqa t'aqasqa wakman huñukun. Tinkunkunataqa muhupaq wak t'aqaman akllayku. Tutuchankunataqa (khullunkunataqa) chuñupaq, murayapaq ima wakman akllayku. Ñusantaqa wak qutuman t'aqayku, chayqa runapaqpas, wasi uywakunapaqpas.

Papataqa niraq niraqta mana chaqruspalla apaykachayku.

Sapankamanta muhupaqpas, ch'uñupaqpas akllayku; hukkunataqa

mankawan chhalanapaqpuni akllayku. Qhini papakunaqa wayk'upaq, kaltupaq, t'impupaq, wathiyapaq, murayapaq; ruk'i papakunataq ch'uñupaq, tuntapaq. Yuraq papakunam murayanapaq allin. Ch'uñutaqa ruk'imantapuni rurayku.

Papa akllaypiqa papa wayk'utapuni mikhuyku.

Ch'uñuypitaq qasasqa ch'uñuta.

- *¿Imaraykutaq papatari akllanchik?*
- *Wasiykichikpiri, ¿ima sutiyuq papakunataqa uywankichik?*

Papa taqiymenta

¿Imataq taqiri?

Taqiqa kawsaykuna waqaychanam. Taqiqa kanmanmi siwara ichhumantapas, sunch'u yuramantapas, ichhumantapas, kinuwa k'aspimantapas, t'uturamantapas, mataramantapas; aruwimanta pirqasqapas; pampapi t'uqusqapas. Hatun raqch'i mankakunapipas, waka qarapipas mikhuyqa waqaychakunmi. Chay ukhupim mikhuy kawsaykunataqa ch'uyata waqaychayku.

Allin qhawarisqa pampapim qunqur muqu pakaq t'uquta rurayku; chaytataq muyuriqta yarusqa ichhuwan mast'aspa chayman papa muhutaqa taqiyku. Papa muhutaqa khuñu muñayuqta, iwkaliptu raphiyuqta, wakatayniyuqta ima pakayku; patanmantataq allpawan p'ampayku.

Wanlla papatataq siwara ichhumanta taqita awaspa qullqa wasipi waqaychayku. Chay papaqa mikhunapaq. Papa taqinapaqqa aruwimantapas rurakullantaqmi, ñawpaqtaqa ichhuta mast'aspapuni mayqan papatapas waqaychayku. Muñataqa churaykupuni, mana chayqa kurukunapas, thutakunapas papataqa waqllichinmanmi. Sapanka taqipim khuya rumiqa yaykunpuni. Pakaykuspañapas, chayraq churaspapas inciensowan q'apachiyku watantin allinta mana tukukuspa uywawanankupaq.

¿Hayk'aptaq papatari taqinchik?

Papataqa akllayta tukuspalla taqinchik; qhipamanñam ch'uñupas, murayapas taqikullantaq. Papataqa anta sitwa killapim taqinchik. Ñawpaqqa sumaqtam chakrataqa ruraq kayku, kunanqa yanqa yanqallatañam rurakapun. Qhipa wiñayqa qunqapunñam munakuywan chakra ruraytaqa; chayraykum muchuypas hamun, muhupas maymancha astakapun.

- Qullqa wasiykipiri, ¿mayhinatataq mikhuykunata waqaychankichik?

Muraya ruraymanta

Tuntapas, murayapas ¿kikillanchu icha hukpunichu?

Murayaqa qhini papamanta rurakun, tuntataq ruk'i papamanta rurakun.

63

Pachata qhawarikuspa, qasa wayra phawaykachaptin papataqa mayu pataman apayku; chaypitaq t'aqa t'aqallata masarparimuyku. Kay qhichwa allpakunapiqa pisita qasan; chaytaq pichqa tutapi ima papataqa qasachiyku; puna allpakunapiqa huk tutallapim papataqa qasarqun. P'unchawqa tutachallamanta inti mana rikuchkaptinraq papataqa qutucharquspa ichhuwanpas, thanta p'achawanpas pakayku; ch'isintataq yapamanta qachirparipuyku, chaytaqa qasa allinta hap'inankama. Allin qasasqaña kaptintaq intiwan mana rikuchispalla mayupi kanchachata rumimantapas, ch'ampamantapas pirqaspa ichhuwan puñunata rurayku, chaymantaq thullkirisqa qasasqa papata hich'aykuyku. Allinta ichhuwan ch'uwispataq rumiwan atiykuyku; chaytataq 15 p'unchawmanta llapch'ipuyku, huk tutata qasachispataq ch'akichipuyku, t'ipqayku, wayrachiyku, qhipamantaq mikhunapaqpas, qhatunapaqpas akllaspa taqipuyku.

- Aylluykipiri, ¿mayhinatataq tuntata rurankichik?
- Mamaykiri, ¿ima sutiyuq mikhuykunatataq tuntamanta wayk'un?
- Qamri, ¿imapitaq yanapakunki?
- Tuntamanta huk mikhuy wayk'unapaq kamachikuyta qillqarquy. ¿Imakunam wayk'unapaqqa kanan?, ¿Mayhinatam qallariymantapacha tukukunankama rurana?

Aquyraki kawsasqamanta

(Willakuy)

Mama Leocadiaqa ayllu llaqtapi tiyakuq warmim. Paymi papataqa sapa watapas chaninta chaskin; ichaqa payqa yanapaqninkunatapas, huk runakunatapas waqachinmanchushina. Chaysi huk p'unchaw:

- ~ Papataqa allinta huqarirquni, mana hukkunahinachu. Kunanqa ñawpaqta ch'uñukusaqpas, murayakusaqpas - nispas papa phinankunata qhawan.

Chaysi ari mama Leocadiaqa rimasqanmanhina papa akllayta sapallan qallarin; mink'akusqan runakunaqa manas ari yanapapunkuchu; paykunaqa chayraqsi ari papa aspiypi kachkanku. Akllarquspallas "ñuqaqa allin hawapi ch'uñumusaqpas, tuntamusaqpas" nispas ch'uñu papatapas, muraya papatapas ch'uñuna karu pampaman sayk'uyniyuqraq q'ipin. Tiyaykuspas mama Leocadiaqa samaykun, kukantas hallpaykun; wayrapas, phuyupas manas qasapaqchu, aswanpas rit'i phuyus rikukun. Chaysi payqa:

- ~ ¿Imanantaq kay khuchi timputari? ¿Qasananpis rit'inqa? Kunanri imapaqtaq rit'ita munayman - nispas mamakumantaraq rimarqun.

Chaywanpas kichka yamt'atas t'irarqun, allin pampata akllakuspa picharqun, chaypitaq papa masayta qallarin. Chay tutakunaqa manas k'atatapas qasanchu; chaysi mama Leocadiaqa ch'isin paqarin ch'uñu papantaqa masarparintaq, qutuchantaq; p'unchawqa p'achakunawan, q'ipinakunawan, kustalkunawansi ruphaymanta pakan. Qasaqa manapunis papataqa hap'inchu.

Chay sasawan apaykachasqa papas huk tuta mana paqaripusqachu. Llikllapiraq, kustalpiraqsi ch'uñu papataqa chaqnarqapusqaku. Puchuchallantañas waqaykusparaq qasap mana hap'isqan papataqa mayu ukhuman hak'u kananpaq ichhuchapi p'istuykuspa rumiwan atiykusqa, chaytapas unu aparqapusqa; mama Leocadiaqa imatapas tarisqañachu.

- ¿Imaraykutaq kay llaki kawsayri kanman karqan?

Qhachun waqachiq papamanta

Chay papari, ¿hayaqchu, icha saqmakuqchu qhachun waqachinanpaq?
Qhachun waqachiq papaqa misk'i papam.

65

¿Imaraykutaq "qhachun waqachi" nispari sutiyanku?

Qhachun waqachiq papaqa manam hatunchu, manataqmi
huch'uypaschu; chay "Qhachun waqachiq" papaqa taksallam, ichaqa
ancha ñawisapacham.

Ana sutiyuq sipastas Gabriel waynaqa wasinman chayachisqa.
Gabrielpa tayta mamanqa phiñasqas chay sipastaqa qhawarparinku;
chaysi Gabrielpa mamanqa:

- ~ Allinmi hamunki sipas, kunanqa mikhuyta kay papayuqta
wayk'urquy - nispas ñawisapa papakunata quykusqa.
- ~ Arí mamáy - nispas sipasqa chaskin; chaymantataqsi huk kaltu
wayk'uyta qallarín. Mankata churpuykuspas papa pilayta
qallarín. Ñawisapa papa pilasqaqa manas rikhurinchu,
qarallansi quturaq kachkan. Mankapas t'impurqapunñas,
yam't'apas tukurqakapuchkanñas, papa pilasqataqsi mana
rikhurinchu.
- ~ ¿Ñachu mikhuna chayanña?, karum rinapas, achkam ruranapas
- nispas Gabrielpa mamanqa ñataq ñataq chay sipasta
tapupayachkan. May unaymantas Ana sipasqa mikhuyta
chayachin, chaymantataqsi llapan runaman qararparin.
- ~ ¿Manachu wayk'unapaq sanawri karqan? - nispas Gabrielpa
taytanqa rimarqun.
- ~ Ahusninpas ¿lawayarqapusqachu? - nispas Gabrielpa
sullk'achanpas riman.

~ ¿Papanpas qulluyarqapusqachu? - nispas huk huk rimarparinku.

Ana sipasqa chaykunata uyarispas waqayta kachaykun. Payqa manas papa pilaytaqa ancha yachasqachu; payqa qamkunahina waylakas kasqa.

66

Ana sipasqa chay kikin p'unchawsi waqakuspa tayta mamanpa wasinman kutipusqa; chay papatataqsi "Qhachun waqachiq" nispa sutiyaqaku.

- Qamri, ¿papa pilayta allintachu yachanki?

Ch'uñu ruraymanta

¿Hayk'aptaq ch'uñutari rurana?

Ch'uñutaqa pachata qhawarikuspa rurana. Phuyumuptinqa manam qasanmanchu, papa masasqapas yanqan q'umiryarqunman; qhipamanña ch'uñusqapas mikhuyqa manam sumaqchu. Hanaq pacha quyllur hunt'a tarikuptinqa qasananpaqmi, chay tuta ch'uñu papa masaymi allinqa. Huk kutikunapiqa kurupas papaman yaykuyta munaptin ch'uñupaq papata masarpariy.

¿Mayqan papakunamantataq ch'uñuri allin llusqin?

Llapan papamantapas ch'uñutaqa rurallasunmanmi; ch'uñu rurayqa qasamantam. Sinchita qasaptinqa chanin ch'uñum llusqinqa; pisi kallpawan qasaptinqa k'arku ch'unum llusqinqa, sinchitaq kanqapas. Allin ch'uñuqa rurakun yuraq papamanta, mariba papamanta, sika papamanta, tutu papachakunamanta. Q'ara llusqinanpaqqa pisi ñawiyuq papatam ch'uñunanchik; achka ñawiyuq papamantapas kallanmantaqmi, ichaqa ñawinkunam sasa t'ipqana.

Papataqa ichhu patapipas, qiwayuq pampapipas ch'isin masarparina; may maypiqa huk chikan unuchawanmi ch'aqchurparina. Sinchi qasaqa huk, iskay tutallapim ch'uñu papataqa allinta hap'irqun; mana kallpayuq qasaqa tawa, pichqa tutapim hap'in. P'unchawqa inti mana rikunanchu, chayraykutaq inti manaraq llusqimuchkaptin ch'uñu papataqa qutucharquspa thanta p'achawanpas, k'isi ichhuwanpas pakayku; ch'isintaq yapamanta masarparipullaykutaq hap'inankama chayhinata rurana.

Allin qasasqa papaqa rumihinaraqmi huk papakuna pataman chayan. Kuska p'unchaw qhipamanmi qasasqa papataqa huñuyku, chaypim qasasqanqa hullurqapun, chaymantataq saruspa huk tuta chayllapi saqiyku. Qhipantin ch'isiraq yapamanta qachirpariyku. Chaymantataq ch'akichipuyku, qhaquyku, wayrachiyku, qhipamantaq taqipuyku, puchuqnintataq qhatuman q'ipiyku.

- Ch'uñu ruray p'unchawkunari, ¿imatataq wayk'ukunkichik?

Ch'uñu lawa wayk'uy

Kanan

- ~ Ch'uñu
- ~ Ch'arki
- ~ Papa
- ~ Siwulla
- ~ Asnapa
- ~ Kachi
- ~ Ahus kutasqa
- ~ Uchu kuta
- ~ Mutk'a qullutantin
- ~ Maran tunawnintin
- ~ Uwiha ch'unchull allin mayllasqa

Wayk'uynin

1. Ñawinkuna pichasqa ch'uñuta maranpi ñut'uta kutana.
2. Ch'uñu hak'utaqa unupi qaywispa chulluchina.
3. Raqch'i mankapi unuta churpuna.
4. Chay mankaman kachita, papata, ch'unchullta, ch'arkita, siwulla pikasqata, ahus kutasqata yapaspa allinta t'impuchina.
5. Ch'unchullta hurquspa ñut'uta kuchuna, ch'arkitapas wikharquna.
6. Chaymantaqa ch'uñu apita pisi pisillamanta mankaman qaywiykuna, ch'unchull kuchusqatapas, ch'arki wikhasqatapas kutiykuchipuna.
6. Lawa allintaña luqlumuptinta qaywispapuni asnapa kutasqata yapaykuna. Mula wakataypas, payqupas, salwiyapas yapakuyta atinmi.
7. Qaywinapuni ama rupharqunanpaq, ichaqa manataqmi wisllataqa hurqunapaschu, llaqwapayanapaschu.
8. Papan chayasqaña kaptinqa mankata q'unchamanta ituspa ch'uuya p'ukukunapi qaranakuna.
9. Apukunaman phukurispa mikhuyta qallarina.

Chhalaymanta

¿Imataq chhalayri?

Chhalayqa ima kawsaykunapas mana qullqillapaq qunakuymi. Uywa michiq runaqa kisuta atin, millwan puchun, ch'arkitapas ruran, p'achakunatapas awan, puchkanpas, chitatapas uywan; hukñataqmi kallantaq chakra ruraq, ch'uñu ruraq, papa urichiq. Kay runakunaqa uywasqankuta ari qunakunku; chaymi chhalayqa. Huk simipiq nisunman "rantinakuy" nispa, ichaqa qullqita mana apaykachankuchu.

Chakra llamk'ayta tukurquspaqa Inti raymi killapipas, anta sitwa killapipas Aqu Piya, Puma Qanchi llaqtakunata puriq kayku. Chayqa kawsaykuna chhalanaykupaqmi riyku.

Chhalakuq purinaykupaqqa q'ipichakuq kayku: siwullata, ahusta, wirata, kukata, uchuta, t'antachatapas. Chayaspataq plaza patachapi tiyachiq kayku, mana qhatuspataq wasin wasinta muyuchimuyku papawan, ch'uñuwan chhalamunaykupaq. Huk mayt'u siwullamanta kutichinku pichqa rantiy papatapas, ch'uñutapas. Huk mayt'u ahusmanta kimsa rantiy papata kutichinku. Uchutapas, kukatapas, maná hamk'atapas munankupuni; chayqa kususqa hampuyku. Chay llaqtakunamantaqa achka q'ipiyuq kutimuyku. Apasqayku quykusqaqa asnuchatapas q'ipichikamunaykupas mañamuwankum.

Mana llamk'asqaykitaga munankipunim. Papatapas, ch'uñutapas uywa michiq puna runakunam aswanqa munanku. Paykunaqa ch'arkitapas, millwatapas, waskhatapas, away kustaltapas qumusunkiku. Q'aytutapas, uywa sullutapas munachikunkum.

- Mamaykiri,
*¿imakunataq
papawan chhalan?*
- Qamri,
*¿imakunataq
imakunawantaq
chhalanki? ¿Qullqinpi
rantiychu icha
chhalanakuychu
aswan allin?
¿Imarayku?*

Papa qhatuymanta

¿Imaraykutaq papatari qhatunchik? ¿Manachu llapan runa chakratariruranchik?

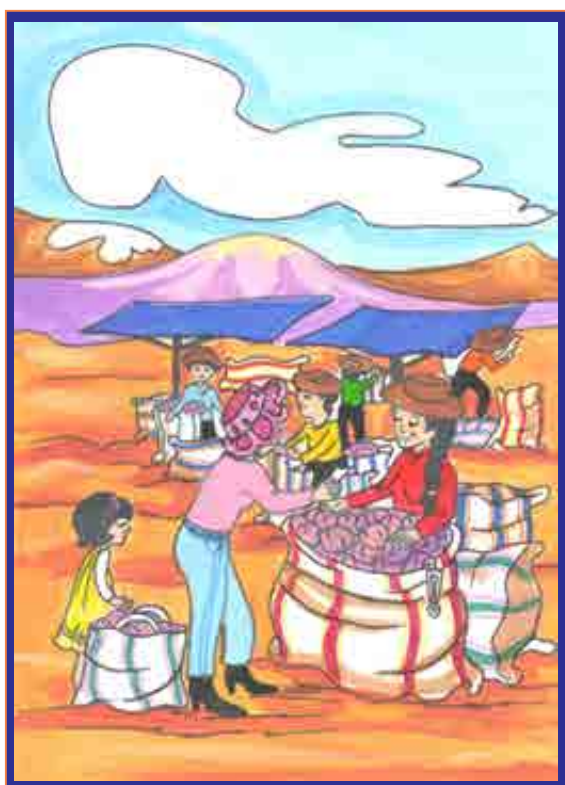
70

Hukkunaqa papillapim chakra tarpuytaqa yachanku. Hukkunataq papa ruruchisqanchikta yupanku, hukkuñañataq hayk'a qullqimanmi qhatunchik chaykunallata llamk'anku; chakrataqa riqsinkupaschu.

Sapa ch'aska p'unchawpas, k'uychi p'unchawpas Sikuwani llaqtamanqa Anta Wayllas llaqtamanta camión, camión hunt'araq papaqa qhatuman chayamun.

Chayqa, maway papa tarpusqankuta riki qhatunankupaq apamunku. Chay papaqa hampisqapas hampisqa imaymana rurasqa hampikunawan. Chay papataqa pichqa killapi llamk'arisqata, unu papata, mana allin puqusqa papata kay llaqtaman apamunku. Chayamuytaqa chayamunmi imaymana niraq niraq papakuna: kanchán, wayru, sika, yuraq papa thitichinankupaq; qumpis papa wayk'upi mikhunapaq.

Chay papataqa runakuna saku sakutaraq qhatunankupaq hap'irparinku; wakinqa raliyusninpi qhatunku, hukkunataq mana qarallayuqtaña qhatunku.

Sikuwani llaqtapi qhatupaq wamikunaqa q'utunku campesino runata, suwa ch'utillunkupi as achkata aysaykukunku, pisi qullqitataq munasqallankuta wisch'uykusunki. Kay llaqtakunapi allin llamk'asqa papataqa mana munankuchu; paykunataq achka qullqiman qhaturparinku.

- Mamaykiri, ¿rantillanchu icha ruranchu papa chakrata?
- Wakin runari, ¿imaraykutaq mana chakrayuq?
- Qamri, ¿ima sutiyaq papakunataq qhatupi rantinki?
- Papatari, ¿imaraykutaq qhatunku?

Aquya mama

(yarawi)

¡Aquya mama!
Qhatakunapi,
wayq'ukunapi,
pampakunapi uywakuq mama.

Papa mama, qamqa allin allpata
munanki,
ñuqaqa allin papata munani.
Phapu allpakunata
puñurinaykipaq munakunki,
Ñuqataq achka wachaq,
huch'uymanta hatunman
akllarina misk'i hampi papata
munakuyki.

Qammi kanki mamayhina,
wakcha wawaykikunap yarqaynin puñuchiq
mankakuna allin hunt'achiq
Mana kaptiykiqa zimawantaq mankari hunt'anman?

¡Aquya mama papata uriykuchipuwayku!
¡Papa mama ama qunqawaykuchu!
Qasa qasaptinpas, rit'i rit'iptinpas
kuskalla maykamapas kawsarikusunchik.

Pampachaykuwayku miyukunawan waqllichisqaykumanta,
pampachaykuwaykutaq qhaturparisqaykumantapas.
Huch'uy rurutapas,
hatun rurutapas much'aykuspam huqarikusqayki.
¡Añanchayki mama aquya!
¡Añanchayki papa mama!

Papayuyq surq'an uchu

Kanan:

- ~ ½ kilu wakap surq'annin
- ~ 1 kilu papa
- ~ 1pas, 2pas wayk'usqa papa
- ~ 1 siwulla
- ~ ¼ kilu mut'i
- ~ 3 wisllacha puka uchu kutasqa
- ~ 3 wisllacha inchik kutasqa
- ~ 3 wisllacha asiyti
- ~ 1 wisllacha mantikilla
(lichip wiran)
- ~ pirihipas, asnapapas
- ~ ahuspas, pimintupas, kachipas
- ~ apiyupas, lawril raphichakunapas

Ruraynin

1. Q'unchata hap'ichispa unuyuq mankata churpuna.
2. Mayllasqa surq'anta apiyup tulluchankunatawan, lawril raphichakunatawan, asnapatawan chay mankapi t'impuchina.
3. Chayasqaña surq'antaqa huch'uy suqta uyachakunaman kuchurquna.
4. Wak mankapi siwulla kuchusqata, ahus kuchusqata, pimintun kuchusqata, puka uchu kutasqata, kuminustapas asiypiti kachiyuqta thiqtirichina.
5. Chay thiqtisqamanqa surq'anpa t'impusqan hillita yapana, kaqtaq surq'an kuchusqatapas, papa kuchusqatapas, asnapakunatapas, inchik kutasqatapas, chaymantataq papa kuchusqa chayanankama t'impuchina.
6. Qhipamanqa pirihi kuchusqatapas, huk asnapachakunatapas, sankhurinanpaqtaq 1, 2 chayasqa papatawan q'apirispaya yapaykuna.
7. Kay uchutaqa q'uñichkaqtaraq mikhuna.

Kisu achurisqa tunta phasi

Kanan

- ~ Chullusqa tunta
- ~ Kisu
- ~ Unu
- ~ Siwulla tumatintin
- ~ Kachi
- ~ Kuminus
- ~ Mayllasqa k'aspichakuna q'uya ichhuntin

Wayk'uynin

1. Tuntatapas, murayatapas ñawichankunata pichapana.
2. Raqch'i mankap ukhunman ch'uya k'aspichakunata chakana, patanmantaq q'uya ichhuta churana.
3. Mankaman ch'usu unuta chakasqaman taripaqlata churana.
4. Tuntataqa suninman q'allaykuna, chaymantaq kisu q'allasqata achuykuchina.
5. Ichhu mast'asqa pataman mana ch'irwaspalla tuntata chaka chakallata churaykuna, patanmantataq kachiwan, kuminuswan t'akaykurina, patanmanqa huk qhini papachata churaykuna.
6. Mankata allinta kirpaykuspataq ninata rawrachina, qhini papa churasqanchik chayaptinga tunta phasipas chayapunmi.
7. Mankata ituspataq qaranakuna, siwulla, tumati sarsachayuqqa misk'illana. Kay tunta phasitaqa huk mikhuykunawanpas qaraytam atinchik.

Musuq simikuna

Musuq simikuna, musuq yuyaykuna

74

Qillqaynin	May maypi kayhinata rimanchik	Kastilla simipi
aquyraki	aquyraki	Desgracia, desventura
Chapay	Chapay, hap'ikuy, marcar con señales	Señalar l'imites, avanzar(se)
chhalay	Shalay, trukay, chhalay	Trocar, trueque
chhukuy	Chhukuy, allay	Punzar, picar a los animales
hilli	Illi, hillin	Jugo, caldo,
Huqariy	uqariy	Levantar, cosechar
Hurquy	urquy	Sacar, extraer
Mallaq	Mallaq, ch'usaq wiksa	En ayunas
mikhuy	mihuy	Comer, comida
Q'unichikuq kallpa	Kallpa	Calorias
Rurukuna	Rurukuna	Productos
Sayri	Siyaru, sayri	cigarrillo
T'ipqay	T'iqway, t'ikway, t'isway, tiqpay	Pelar, quitar la cáscara
Ulluku	Lisas, illaku, ulluku	Papa lisa, olluco
wathiya	Watiya, watya	Papa asada en terrones
Yawarniyuq warmi (k'ikuq)	Killayuq, killanpi, yawar apariy	Menstruar
Rurukuna	rurukuna	Productos
Kuraq unu		Calcio
Sullk'a unu		Hierro
K'anchaq unu		Fósforo
Kawsachikuq		Vitamina
Wirapi chulluq kawsachikuq		Vitamina A
Wirakuna hark'aq kawsachikuq		Vitamina E
Hak'ukuna hat'alliq kawsachikuq		Vitamina B1
Q'unichiq kallpakuna watuq kawsachikuq		Vitamina B2
Yawar allin purichiq kawsachikuq		Niacina B3
Unupi chulluq tullu ch'ilayachiq kawsachikuq		Vitamina C
Qiwa		Pasto, hierba
Mayllay	Maylliy	Lavar
Wikha		Pedazo
Qhuchqa	Qhusqa	Sembrio en secano
Mayqan	Mayqin	Cuál

(100gr) PAPAWAN HUK MIKHUYKUNAWAN CHANIN KASQANTUPANACHIIY

Rurukuna	Calorias (Kcal)	Proteínas (gr)	Calcio (mg)	Hierro (mg)	Fósforo (mg)	Vitamin A (mg)	Vitamin E (mg)	Vitam B1 (mg)	Vitam B2 (mg)	Niacina (mg)	Vitamin C (mg)
Kuka	304,00	19,90	2097,00	9,80	363,00	8,15	44,10	0,30	1,72	6,30	10,50
Kinuwa	367,00	14,00	114,00	7,00	450,00			0,35	0,32	1,43	6,80
Trigo	336,00	8,60	36,00	4,60	224,00			0,30	0,08	2,85	4,80
Sara	325,00	8,40	6,00	1,70	267,00	0,02		0,30	0,16	3,25	0,70
Arus	359,00	6,10	8,00	1,80	130,00				0,07	2,96	
Siwara	344,00	6,90	61,00	5,10	394,00	0,01		0,33	0,21	7,40	
Kiwicha	365,00	12,90	179,00	5,30	254,00			0,20	0,57	0,95	3,20
Papa	97,00	2,10	9,00	0,50	47,00	0,02		0,09	0,09	1,67	14,00
Rumu	162,00	0,8	25,00	0,50	52,00	0,01		0,04	0,04	0,76	30,70
Kinuwa hak'u	50,00	4,70	377,00	1,50	63,00	1,70		0,06	0,95	1,20	11,10
Nawrus hak'u	35,00	2,90	367,00	2,80	95,00	2,12		0,12	0,38	2,40	49,20
Munaku sqan	2 400	30 – 35	1200	18	1200	5000 UI	15 UI	1,5	1,8	20	45
Ispinaka	32	2,80	234,00	4,30	45	378 UI		0,07	0,20	0,69	15,2
Kaphiy	2,00	0,12	2,00	0,01	3,00		0,01	0,01	0,07	0,19	
Misk'i ruru nar	49	1,00	41	0,4	14	200UI	0,18	0,1	0,03		50
Vitamina A en UI: 11000 a 14000											

Fuente:

www.mamacoca.org/docs_de_base/consumo/CONSUMO_El_abismo_que_media_entre_el_uso_de_las_drogas
Mortimer History of Coca "The Divine Plant of the Incas"

Sapanka rurupas imallapaqpas allinpunim, chayraykutaq niraq niraqta wakichispapuni mikhunanchik. Chayhinata mikhuspaqa ukhunchik mana unqunqachu.

Sapanka sayasqa wachuta qhawaripa aswan chaniyuq ruruta akllakuspa mikhunanchik.

Llaqtanchikkunapi riqsisqa rurukunatam mikhunanchik; chaykunata mikhuspam inkakunapas imaymanata kamaq kasqaku; chay rurukunataqa mana chinkachinanchikchu, aswanpas allin uywaytam yuyarinanchik. Qhipa watakunaman mikhuykunaqa pisirparinqam, chaytaqa rikuchkanchikñam; chayrayku ñawpa mikhuyninchikkunataqa tarpunanchikpuni, kaqtaq riqsisqanchik sallqa ruruchakunatapas. Qhipamanqa uruchakunapas mikhuykunanchikpaq pisis kanqa.

